

Ex Tempore • Verleden Tijdschrift, Nijmegen 27 (2008) 3

ET • VT

De staat op expeditie

De Helm van Scipio • Natievorming
bij -40 °C • De wetenschappelijke
expeditie als nationale daad

ET•VT

Hoofdredacteur:
Liang de Beer

Redactie:
Niek Alofs
Liang de Beer
Chris Dols
Germa Greving
Wim de Jong
Angélique Janssens
Tijn van Lange
Jan Maas
Erika Manders
Wim van Meurs
Inge Mennen
Marit Monteiro
Lize Noorda
Joost van den Oever
Joost Rosendaal
Lennert Savenije
Sebastiaan Scheepers
Daniëlle Slootjes
Marieke Smulders
Nino Vallen

Eindredactie:
Niek Alofs

Lay out:
Joost van den Oever

Druk:
Publisher Partners

Jaargang 27 (2008), afl. 3
ISSN 1566-1717
ET•VT verschijnt driemaal per
jaargang.

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/geschiedenis/etvt/>

Verenigingsbestuur:
Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), J. Maas (secretaris), dr. D. Slootjes (penningmeester), N. Alofs (PR).

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. P.M.M. Klep, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen.

Auteursaanwijzingen zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2008: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

- **Redactioneel**
- *Nathalie de Haan*
De helm van Scipio **185**
Archeologie en Italiaans imperialisme in Libië aan het begin van de twintigste eeuw
- *Wim van Meurs*
Natievorming bij -40 °C **201**
Bolsjevistische veldwerkers in het Hoge Noorden in de jaren '20
- *Robert-Jan Wille*
De wetenschappelijke expeditie als nationale daad **218**
Nederlandse koloniale biologie tussen de publieke sfeer en de staat, 1842-1900
- *Niek Alofs en Jan Maas*
Niina Kivilä **241**
Geschiedenis in Turku en Nijmegen
- **Boeken Top 5** **244**
- **Naar aanleiding van...** **247**
- **Uit de ivoren toren** **250**
- **Columni** **254**
- **Recensies** **256**

Redactioneel

Voor u ligt het laatste nummer ET•VT van 2008. Het afgelopen jaar heeft onze redactie een bestuurswisseling gezien, haar werkwijze aangepast en is zij meer gebruik gaan maken van het internet. Het heeft ons echter niet kunnen stoppen om dit themanummer over 'expedities' te maken. Grensoverschrijdend handelen in de periode rond de voorlaatste eeuwwisseling zal als een rode draad dienen tijdens het lezen.

Nathalie de Haan neemt ons mee naar het Italië aan het begin van de vorige eeuw. Italië richtte zijn imperiale ambities op Libië. Het expansionisme en het nationale gevoel werden gevoed door het zoeken van continuïteit met de Oudheid. De Haan gaat op zoek naar de connectie tussen imperialisme en archeologie tijdens het Risorgimento. Wim van Meurs schrijft in zijn artikel over de communistische politiek ten opzichte van volksstammen in het noorden van Rusland in de jaren '20. Nationalisering en modernisering waren voor deze volkeren een verhaal apart. Robbert-Jan Wille onderzoekt de opkomst van de wetenschappelijke biologie met als achtergrond de concurrerende Europese mogendheden aan het einde van de negentiende eeuw. Tot slot hebben twee redactieleden de Finse studente Niina Kivilä geïnterviewd over haar ervaringen als buitenlandse studente in een ander academisch milieu.

De redactie heeft besloten om de column 'geef de pen door' te vervangen door 'naar aanleiding van'. In elk nummer zal een historicus een verdieping geven op een actueel onderwerp. Verder in dit nummer zoals vanouds de Boeken Top 5, Uit de Ivoren Toren en Columni.

De redactie wenst u veel leesplezier toe in het nieuwe jaar.

• De eindredactie

Nathalie de Haan

De helm van Scipio

Archeologie en Italiaans imperialisme in Libië
aan het begin van de twintigste eeuw

1911: Italië zwaait met het zwaard van het antieke Rome

In december 1911 publiceerde het Engelse tijdschrift *The Sphere* een gravure van de Italiaan Fortunato Matania (afb. 1). De gravure toont een matroos met de Italiaanse vlag in de linkerhand, terwijl hij met de rechterhand het zwaard uit de schede trekt van een Romeins legioenair van wie het stoffelijk overschot nog op het strand ligt. Op de achtergrond zijn resten van Romeins muurwerk en de zee zichtbaar. Het onderschrift luidt: "Aan de Italiaanse mariniers die strijden in Tripolitania. Met de beste wensen – Kerstmis 1911." Kort daarna werd de gravure als ansichtkaart op grote schaal verspreid, waarbij bovenaan het onderschrift in grotere letters nog was toegevoegd: "Italië zwaait met het zwaard van het antieke Rome."

De gravure dateert uit de maanden waarin oorlog werd gevoerd met het Ottomaanse Rijk om gebieden in Libië, Tripolitania en Cyrenaica, waarop Italië aanspraak maakte. In september 1911 had Italië de oorlog verklaard en de strijd was nog in volle gang toen *The Sphere* Matania's gravure afdruckte. Het is een krachtig beeld waarin de imperialistische ambities van Italië en de legitimatie van die ambities werden uitgedrukt. Verwijzingen naar de Oudheid om de grootsheid van Italië en het Italiaanse volk te onderstrepen waren natuurlijk niet nieuw. In

Afbeelding 1: Ansichtkaart van de gravure van Fortunato Matania, voor het eerst gepubliceerd in *The Sphere*. Onderschrift: "L'Italia brandisce la spada dell'antica Roma. Disegno di Matania dalla rivista inglese "The Sphere". Ai marinai italiani combattenti in Tripolitania. Beneaugurando—Natale MDCCCXI" (Collectie auteur).

de tekst van het Italiaanse volkslied, geschreven in 1847 door de jonggestorven dichter Goffredo Mameli, tooide Italië zich met de helm van Scipio, klaar voor de strijd om de eenheid.¹ Aldus werd de succesvolle Romeinse generaal, die in de slag bij Zama Hannibal had weten te verslaan en daaraan zijn erenaam Africanus dankte, ruim tweeduizend jaar later als voorbeeld genomen. Tijdens het Risorgimento, het proces van de Italiaanse eenwording, werd graag een beroep gedaan op het Romeinse verleden, daar deze periode als voorbeeld fungeerde van een verenigd Italië dat de dominante mogendheid was in grote delen van Europa, Azië en Afrika. Voor sommigen lag in de droom van Italië's herrijzenis ook die laatste rol besloten.

Uiteraard was een beroep op de Oudheid niet uitsluitend aan Italianen voorbehouden: in Noord-Afrika legitimeerden de Fransen hun koloniale politiek met verwijzingen naar de superioriteit van de Franse beschaving, die in christelijke vorm de Grieks-Romeinse beschaving voortzette. De bezettingen dienden in die retoriek vooral als een beschavingsmissie te worden opgevat. Ook in Britse kringen was deze gedachtegang niet vreemd. In hetzelfde jaar 1911 sprak de Britse hoogleraar archeologie Francis Haverfield de eerste jaarvergadering van de zojuist opgerichte Society for the Promotion of Roman Studies aldus toe:

"Its imperial system, alike in its differences and similarities, lights up our own Empire, for example in India, at every turn. The methods by which Rome incorporated and denationalized and assimilated more than half its wide dominions, and the success of Rome, unintended perhaps but complete, in spreading its Graeco-Roman culture over more than a third of Europe and a part of Africa, concern in many ways our own age and Empire."²

Verwijzen naar het Grieks-Romeinse erfgoed en het Romeinse Rijk vormde een beproefd procédé dat een lange voorgeschiedenis kende.³ Voor Italië kreeg dit echter vanaf de negentiende eeuw een extra dimensie: het nationalisme kon er op heel direct wijze mee worden gevoed, ook een nationalisme dat weldra een agressief imperialistische variant kreeg. Waar de *romanità* ('romeïnsheid') aanvankelijk werd gebruikt om de nationale eenheid te bewerkstelligen, werd zij al snel ook ingezet om imperialistische claims kracht bij te zetten. 'Rome' stond immers ook voor het wereldrijk dat tot in de moderne tijd tot de verbeelding sprak. Het instrumentele gebruik van het idee *romanità*, tot een ware cultus verheven tijdens het fascistisch regime in de jaren '20 en '30, wortelt derhalve in het liberale Italië van voor de Eerste Wereldoorlog.⁴

¹ Fratelli d'Italia / L'Italia s'è desta / Dell'elmo di Scipio / s'è cinta la testa (Broeders van Italië / Italië is ontwaakt / de helm van Scipio / heeft zij op haar hoofd gezet).

² F. Haverfield, An Inaugural Address Delivered before the First Annual General Meeting of the Society, 11th May, 1911, *Journal of Roman Studies* 1 (1911) xviii.

³ Zie hiervoor bijvoorbeeld A. Giardina en A. Vauchez, *Il mito di Roma. Da Carlo Magno a Mussolini*, (Rome / Bari 2000).

⁴ Zie hiervoor o.a. R. Visser, 'Fascist Doctrine and the Cult of the Romanità', *Journal of Contemporary History* 27, nr. 1 (1992) 5-22.

1870: Roma Capitale

De bres die het Italiaanse leger op 20 september 1870 bij de Porta Pia in de Aureliaanse muur sloeg, vormde het sluitstuk van het Italiaanse Risorgimento. In enkele uren tijd werd de stad op het pauselijke leger veroverd. Kort daarna werd Rome tot hoofdstad, *Capitale*, uitgeroepen van het koninkrijk Italië dat al sinds 1861 bestond. Het belang dat de Italiaanse regering hechtte aan de vrijlegging en bestudering van het verleden laat zich aflezen aan de snelheid waarmee instellingen voor archeologie en erfgoed in het leven werden geroepen. Op 8 november 1870 werd de pauselijke commissie voor oudheden en schoone kunsten ontmanteld en vervangen door een eigen archeologische dienst, de Soprintendenza di Roma.⁵ Eveneens begon in november 1870 het nieuwe hoofd van deze archeologische dienst, de architect Pietro Rosa, met opgravingen op het Forum Romanum. Rosa had bij zijn aantreden een uitgebreid wensenpakket op tafel gelegd met opgravingen die hij wilde uitvoeren. Behalve op het Forum Romanum stonden op zijn lijstje de Via Appia en de Via Latina, het Colosseum, het Forum van Traianus, de Porticus van Octavia en de Thermen van Caracalla. Voorlopig moest hij zich echter tot het Forum Romanum beperken omdat de regeringen van de jaren '70 met chronisch geldgebrek kampten. Overigens was de snelle ontmanteling van pauselijke instituties op allerlei terreinen ook een uiting van de uitgesproken anti-klerikale opvattingen van de meeste liberale bestuurders. Het was niet zo eenvoudig om in Rome mensen aan te stellen die wel gekwalificeerd waren, maar niet in dienst waren geweest van de paus. Pietro Rosa, die tevoren vooral in opdracht van Napoleon III had gewerkt, had echter een onbesmet blazoën.

Ondanks de begrotingsproblemen van de eerste regeringen werd er toch steeds geld vrijgemaakt voor archeologisch onderzoek, vooral in Rome zelf. Van regeringswege werd ingezien dat het verleden een belangrijk bindmiddel was voor het moderne Italië en de Romeinse tijd was hiervoor bij uitstek geschikt, omdat Italië ten tijde van de Romeinen een politieke en culturele eenheid had gevormd die nu als model kon dienen. Daarmee werd in de nog jonge Italiaanse staat voortgegaan op de weg die tijdens het Risorgimento al was ingeslagen. Al tijdens de lange periode van moeizame eenwording werd het antieke verleden van Italië ingezet om de eenheid te bespoedigen en bestendigen. "Italië is af. Rest nog Italianen te maken", zo sprak de liberale politicus Massimo d'Azeglio, kort nadat in 1861 het koninkrijk Italië was ontstaan.⁶ Met die woorden bracht hij tot uitdrukking dat de eenwording van Italië als mentale realiteit nog geens-

⁵ Voluit de Soprintendenza per gli Scavi di Antichità e per la custodia e la conservazione dei monumenti della provincia di Roma geheten. Zie o.a. M. Barbanera, *L'archeologia degli italiani. Storia, metodi e orientamenti dell'archeologia classica in Italia* (Rome 1998) 34-39.

⁶ "L'Italia è fatta. Restano a fare gli italiani". Zie J. van Osta, *Een geschiedenis van het moderne Italië* (Amsterdam 2008) 95; D. Beales en E.F. Biagini, *The Risorgimento and the Unification of Italy* (Londen 2002) 157.

zins voltooid was. Het verleden van Italië bleef onverminderd de belangrijkste bron van inspiratie en retoriek om die mentale eenheid te bewerkstelligen. De eenwording van Italië moest worden gezien als een hereniging van een land dat in de klassieke Oudheid al bestond en niet alleen een gemeenschappelijke taal en cultuur deelde, maar ook een staatkundige eenheid vormde vanaf het moment dat Rome dominant werd. Door de loop van de geschiedenis – vooral door inmenging van buitenlandse mogendheden – was het Italiaans schiereiland in de eeuwen na de val van het Westromeinse Rijk verdeeld geraakt.

Deze gedachte van *romanità*, 'romeïnsheid', die als bindend element voor alle Italianen kon gelden, had tijdens het Risorgimento en de eerste decennia van het verenigde Italië vooral een naar binnen gerichte functie. Intern fungeerde het idee van *romanità* als bindmiddel waarmee de Italiaanse identiteit versterkt moest worden. Tegen het einde van de twintigste eeuw werden echter ook ambities, die de nationale belangen overstegen, meer en meer zichtbaar. Italië zag voor zichzelf een dominante rol in het mediterrane gebied en op de Balkan weggelegd, maar werd daar aanvankelijk vooral in gefrustreerd.⁷ In mei 1881 werd het verdrag van Bardo getekend, waarbij Tunesië een Frans protectoraat werd. Italië reageerde woedend, niet in de laatste plaats omdat dat land zelf koloniale ambities had en daarvoor Tunesië op het oog had. Bovendien had Italië economische belangen in Tunesië, er woonden bijvoorbeeld veel Siciliaanse immigranten. In mei 1882 ondertekende Italië het verdrag van de Triple Alliantie, een bondgenootschap met Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Die stap was niet vanzelfsprekend, omdat Italië en Oostenrijk-Hongarije met elkaar om Zuid-Tirol twistten, dat toen nog Oostenrijks was maar werd opgeëist door Italië. De verslechterde verhouding met Frankrijk zette echter aan tot deze stap, waarmee Italië hoopte haar buitenlandse belangen te dienen. Bij de vernieuwing van het verdrag in 1887 wist Italië erkenning van haar bondgenoten te verwerven voor haar ambities in het Middellandse Zeegebied, waarbij Duitsland zich bovendien uitsprak Italië te zullen steunen wanneer het nodig was de Franse expansiedrift in Noord-Afrika af te remmen.⁸

Intussen was Italië zelf begonnen de koloniale aspiraties vorm te geven.⁹ In 1882 werd Assab, een havenstad van Eritrea, bezet, in 1885 het eveneens aan de kust gelegen Massawa. Vanuit deze steden werd het binnenland van Eritrea onderworpen, totdat zich in januari 1887 een evenzo onverwachte als verpletterende nederlaag van een Italiaanse eenheid voordeed bij Dogali. Het effect van dit zogenoemde Dogali-incident was evenwel dat de publieke opinie in Italië de opeenvolgende regeringen min of meer dwong tot voortzetting van het koloni-

⁷ Zie hiervoor o.a. A. Del Boca, *Gli italiani in Libia. Tripoli bel suol d'amore 1860-1922* (Rome / Bari 1986).

⁸ Van Osta, *Een geschiedenis van het moderne Italië*, 121-125.

⁹ Ibid., 123-125, 132-133; *Storia d'Italia* (Vol. 11 Turijn 1976), 'Triplice Alleanza e ambizioni africane' (E. Ragionieri) 1744-1752; *Storia d'Italia* (Vol. 28 Turijn 2002), 'Discorsi coloniali in uniforme militare, da Assab via Adua verso Tripoli' (N. Labanca) 505-510.

ale avontuur om zo de gekrenkte nationale trots te herstellen. Onder Francesco Crispi, premier sinds 1887, sloot Italië in 1889 een vriendschapsverdrag met keizer Menelik II van Abessinië, het verdrag van Wuchale (It. Uccialli). Al gauw echter voer Menelik in Italiaanse ogen een te onafhankelijke koers en werd de 'vriendschap' meer en meer militair afgedwongen. Intussen was de Italiaanse regering, met sinds 1893 wederom Crispi aan het roer, in grote binnenlandse problemen geraakt, die vooral het gevolg waren van de harde economische politiek en de autoritaire stijl van regeren. Om de aandacht van de binnenlandse onrust af te leiden – maar ook geheel in lijn met deze autoritaire regeringsstijl – besloot de regering Crispi eind 1895 tot grootscheeps militair ingrijpen in Abessinië teneinde het leger van Menelik definitief uit te schakelen. Het omgekeerde geschiedde echter. Op 1 maart 1896 werd het Italiaanse leger bij Adua vernietigend verslagen door een veel grotere Abessijnse legermacht. Van de 16.000 Italiaanse soldaten sneuvelden er ruim 4.000. Een direct gevolg van het verlies bij Adua was de val van premier Crispi. Ook voor de buitenlandse politiek was deze nederlaag niet zonder gevolgen. Voorzichtig werd nu toenadering gezocht tot Frankrijk en Engeland, met als uiteindelijk resultaat dat beide landen akkoord gingen met een uitbreiding van Italiaanse invloed in Noord-Afrika, te weten Tripolitania en Cyrenaica. Ondanks beleid om vooral delen van Oost-Afrika te koloniseren, was Italië ook Libië niet uit het oog verloren. En hoewel er van regeringswege geen officiële stappen ondernomen waren, vonden er verschillende particuliere initiatieven op het terrein van handel en wetenschap plaats.¹⁰ Zeer actief was de Banco di Roma, die investeerde in spoorwegen, de haven van Tripoli, waterwerken en agrarische productie. De bank werd geleid door Romolo Tittoni. Diens broer Tommaso was minister van Buitenlandse Zaken van 1903-1905 en 1906-1909 en laat het vermoeden van enige verstrengeling van zaken en politiek wel toe.¹¹ Bovendien speelde de dag- en weekbladpers in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw een belangrijke rol in het verbreiden van het idee dat een verovering van Libië economische en militair-strategische voordelen zou brengen.¹² De wens dat er een nieuwe Scipio Africanus zou opstaan, werd hardop uitgesproken.¹³ Dat veranderde geenszins aan het begin van de twintigste eeuw. In 1906 richtte senator Giacomo De Martino het Istituto Coloniale Italiano op en maakte een jaar later een reis door Tunesië en Libië. In 1908 publiceerde De Martino zijn reisimpressies, getiteld *Cirene e Cartagine*.¹⁴ In het voorwoord schreef De Martino wat hem tot het maken van deze reis had gebracht: "Het natuurlijke verlangen in ons Italianen om dat deel

¹⁰ Zie hiervoor o.a. Del Boca, *Gli italiani in Libia*; M. Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum. Le missioni archeologiche nella politica mediterranea dell'Italia 1898-1943* (Rome 1990) 91, 100, 119.

¹¹ R.J.B. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers: Italian foreign policy before the First World War* (Londen 1979) 139-140.

¹² Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum* 91.

¹³ M. Cagnetta, *Antichisti e impero fascista* (Bari 1979) 24.

¹⁴ G. De Martino, *Cirene e Cartagine. Note e impressioni della carovana De Martino-Baldari, giugno-luglio 1907* (Bologna 1908). In 1912 verscheen de tweede editie, waarbij

van het Middellandse Zeegebied te bezoeken waar onze antieke cultuur ingebeld in de monumenten is achtergebleven, monumenten die nog getuigen van de macht van Rome (...).¹⁵ Ook de in 1910 opgerichte Associazione Nazionale Italiana, een fel nationalistische pressiegroep die zeer bedreven de publieke opinie bespeelde, zou een rol van grote betekenis gaan spelen. De groep stond een agressieve koloniale politiek voor, met als voornaamste drijfveer dat op die manier een halt kon worden toegeroepen aan de grootschalige emigratie van Italianen naar het buitenland, met name naar de Verenigde Staten. Wanneer zij naar overzees *Italiaans* gebied zouden migreren, zou dit het vaderland alleen maar ten goede komen. Reeds in 1902 had Francesco Nobili Vitelleschi, voormalig president van de Società Geografica Italiana, in het veelgelezen tijdschrift *Nuova Antologia* een lans gebroken voor kolonisatie als oplossing voor het demografische probleem waarmee Italië te kampen had. De emigranten hoefden dan niet van nationaliteit en nationale vlag te wisselen, noch een ander land dan het eigen te verrijken.¹⁶ Ook hier werd overigens een beroep op de Oudheid als model gedaan: ook het oude Rome had overzee volksplantingen gesticht en bovendien een groot deel van haar graan uit Noord-Afrika gehaald. In de periode van het fascisme zouden deze ideeën op grote schaal worden ingezet en grote weerklank vinden, maar de kiem daarvoor werd aan het begin van de twintigste eeuw gelegd.¹⁷

De archeologische expeditie van Federico Halbherr en Gaetano De Sanctis

In dit mentale klimaat vatte één van de toonaangevende archeologen van dat moment, Federico Halbherr, het plan op om een archeologisch project in Libië op te zetten. Uiteindelijk vond de eerste campagne plaats in de zomer van 1910, een jaar voordat de oorlog tussen Italië en Turkije uitbrak, waarbij Italië tot bezetting en kolonisering van Tripolitania en Cyrenaica overging. Behalve Halbherr, de initiatiefnemer, nam oud-historicus Gaetano De Sanctis deel aan de campagne van 1910. Beiden werden behalve door wetenschappelijke belangstelling ook door nationalistische ideeën geleid, maar wanneer we die ideeën onder de loep nemen, blijkt dat het om verschillende vormen van nationalisme gaat, die mede vanuit hun achtergrond verklaard kunnen worden.

'Tripoli' aan de titel was toegevoegd. Vgl. M. Munzi, *L'epica del ritorno. Archeologia e politica nella Tripolitania italiana* (Roma 2001) 19.

¹⁵ De Martino, *Cirene e Cartagine*, ix: "Il desiderio naturale in noi italiani di visitare quella parte del bacino meridionale del Mediterraneo, dove la civiltà nostra antica è rimasta scolpita nei monumenti che attestano ancora la potenza di Roma (...)."

¹⁶ F. Nobili Vitelleschi, 'Espansione coloniale ed emigrazione', *Nuova Antologia* (1 maggio 1902) m.n. 106-107.

¹⁷ Cagnetta, *Antichisti e impero fascista*, 35-40.

Federico Halbherr (1857-1930) was uit Rovereto (Trentino) afkomstig.¹⁸ Zijn geboortestreek maakte nog deel uit van Oostenrijk, de Italiaanse nationaliteit zou Halbherr pas op latere leeftijd verkrijgen. Vanaf zijn jonge jaren ontpopte hij zich als vurig nationalist, hetgeen tegen de achtergrond van zijn geboortegrond, betwist gebied immers, en het Risorgimento begrepen moet worden. In zijn optiek, en daarin stond hij zeker niet alleen, behoorde Italië een belangrijke internationale rol te spelen en daarvoor was een leidende positie in het Middellandse Zeegebied een eerste vereiste.¹⁹ Halbherr was leider van de Italiaanse archeologische projecten op Kreta (*Missione archeologica italiana di Creta*), die een permanent karakter hadden. De projecten werden met geld van het ministerie van Buitenlandse Zaken betaald, niet met financiële ondersteuning van het ministerie van Onderwijs. Die interesse van het ministerie van Buitenlandse Zaken wordt algemeen toegeschreven aan de politieke onrust op Kreta aan het einde van de negentiende eeuw. De bevolking was in opstand gekomen tegen het Ottomaanse Rijk om zo meer autonomie te bewerkstelligen en Italië dacht van deze onrust te kunnen profiteren. De strategische ligging van Kreta in het oostelijk deel van de Middellandse Zee maakte het eiland bovendien tot een interessante uitvalsbasis voor de Italiaanse belangenbehartiging. Halbherr was zich van de mogelijkheden die de archeologie aan de grotere belangen van Italië bood terdege bewust. Op Kreta had Halbherr ook zijn dertien jaar jongere collega Gaetano De Sanctis leren kennen. De Sanctis (1870-1957) stamde uit een Romeinse familie, waarvan een groot aantal familieleden in pauselijke dienst was geweest en daarom erkenden zij de Italiaanse staat van 1870 niet.²⁰ De Sanctis groeide dus juist op in een uitgesproken anti-Risorgimento omgeving. Zijn studiekeuze, geschiedenis aan de Universiteit van Rome, stuitte op grote weerstand in zijn familie, vooral omdat hij daarmee zo goed als zeker docent zou worden en daarmee in dienst zou treden van de verfoeide Italiaanse staat. Gaandeweg ontworstelde De Sanctis zich aan dit milieu en koos zijn eigen weg, die hem als universitair docent en hoogleraar Oude Geschiedenis inderdaad tot dienaar van de Italiaanse overheid zou maken. Overigens bleef hij wel zijn hele leven belijdend katholiek en toonde zich juist vanuit die levenshouding in latere tijd een overtuigd anti-fascist.

Kolonialisme was in de ogen van De Sanctis vooral een beschavingsmissie.²¹ Kans van slagen hadden koloniale ambities echter alleen in 'ongeciviliseerde' gebieden zoals Afrika. Het antieke Rome had immers laten zien dat met

¹⁸ Vgl. *Dizionario Biografico degli Italiani* s.v. 'Halbherr, Federico' (Vol. 61 Rome 2003) 640-643 (G. Schingo).

¹⁹ Vgl. *Storia d'Italia* (Vol. 11 Turijn 1976), 'Triplice Alleanza e ambizioni africane' (E. Ragionieri) 1744-1752; *Storia d'Italia* (Vol. 28 Turijn 2002), 'Discorsi coloniali in uniforme militare, da Assab via Adua verso Tripoli' (N. Labanca) 505-510.

²⁰ Vgl. *Dizionario Biografico degli Italiani* s.v. 'De Sanctis, Gaetano' (Vol. 39 Rome 1991) 297-309 (P. Treves).

²¹ Zie voor een analyse van de opvattingen van De Sanctis over kolonialisme Cagnetta, *Antichisti e impero fascista*, 25-29.

het veroveren en bezetten van reeds 'beschaafde' gebieden zoals Griekenland en Klein-Azië er cultureel gezien niet veel veranderde in die gebieden, terwijl de impact van de Romeinse veroveringen in het westen en noorden van Europa veel groter en bovendien langduriger was geweest. Tot de dag van vandaag kon men in die gebieden de sporen van de Romeinse beschavingsmissie ontwaren. Ditzelfde had De Sanctis voor ogen voor Noord-Afrika.

Vorbereidingen en onderhandelingen

Reeds in 1899 had Halbherr in een brief aan De Sanctis geopperd "een uitstapje in Tripolitania" (een streek in Libië) te overwegen.²² De Sanctis had op zijn beurt stappen ondernomen om de interesse aan het hof te peilen voor de voorgenomen expeditie. Koning Victor Emanuel III bleek geïnteresseerd en liet het verzoek doorleiden naar de minister van Buitenlandse Zaken. Die droeg vervolgens de zaakgelastigde in Constantinopel op om een opgravingsconcessie los te krijgen bij de Hoge Poorte. Het plan was om alle antieke Griekse-Romeinse steden en hun ommeland op de kust van Libië te onderzoeken en opgravingen in de antieke stad Cyrene (een van origine Griekse kolonie uit de zevende eeuw v.Chr.) te verrichten. Het wetenschappelijk programma dat De Sanctis opstelde, moest de verbanden blootleggen tussen de prehistorische en Griekse periode in Cyrenaika en dezelfde periodes op Sicilië en op Kreta, waarbij ook Fenicische en Egyptische invloeden werden verondersteld. Dit was een betrekkelijk nieuwe benadering in een tijd waarin de stilistische benadering in de klassieke archeologie nog hoogtij vierde.²³ Voor de verkenning van Cyrenaika was het meesturen van een topograaf noodzakelijk in de ogen van De Sanctis. Die zou bovendien in kaart kunnen brengen welke gebieden interessant waren voor landbouw, hetgeen de toestemming en financiering door de regering gunstig zou beïnvloeden.²⁴ Daarna verzandde het initiatief in financiële problemen en een bureaucratisch steekspel tussen verschillende departementen dat daarvan het directe gevolg was. Het zou tot begin 1909 duren voordat Halbherr, die zijn plannen niet opgaf, wederom de interesse van het ministerie van Buitenlandse Zaken wist te wekken, kort na de machtsovername door de 'Jong-Turken' (juli 1908). De tijd begon te dringen, want er bleek meer belangstelling voor opgravingen in Cyrene te bestaan, vooral aan Amerikaanse zijde.

²² Geciteerd in Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 92.

²³ S. Altekamp, *Rückkehr nach Afrika. Italienische Kolonialarchäologie in Libyen 1911-1943* (Keulen / Weimar / Wenen 2000) 36-37; Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 93.

²⁴ Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 99.

Amerikaanse belangstelling

De Amerikaanse archeoloog Richard Norton had van het Archaeological Institute of America (AIA) de leiding gekregen over een project onder de aegis van het AIA dat moest uitmonden in grootschalige opgravingen in Cyrene.²⁵ Behalve door het AIA werden fondsen bijeengebracht door particulieren, met name de zakenman Allison Armour, die ook zijn zeiljacht ter beschikking stelde. Tot slot participeerde ook het Boston Museum of Fine Arts, waarbij het museum bedong dat interessante objecten die bij de opgravingen aan het licht zouden komen naar het museum in Boston zouden gaan. Richard Norton was in de periode daarvoor (1899-1907) directeur geweest van de American School of Classical Studies in Rome. In zijn Romeinse jaren had hij zich meermalen publiekelijk zeer kritisch uitgelaten over de opgravingspraktijken in de hoofdstad, vaak noodopgravingen in die periode van koortsachtige bouwactiviteit. Zijn toon was scherp en met polemische stukken in *The Times*, waarin hij de haast en onkunde van Italiaanse collega's aan de kaak stelde, maakte hij zich weinig geliefd.²⁶

Het nieuws over deze op handen zijnde Amerikaanse expeditie bracht de Italiaanse regering in beweging.²⁷ Federico Halbherr werd gesommeerd zich direct naar Constantinopel te begeven teneinde een vergunning voor opgravingen te verkrijgen. Halbherr was op Kreta waar hij tegelijkertijd twee opgravingen leidde en vertrok om die reden slechts met tegenzin naar Constantinopel. Hij voelde zich naar eigen zeggen ook te oud voor een "onderzoekscampagne met karabijnen".²⁸ Zijn motivatie daalde nog verder nadat hij de geruchten had opgevangen dat de Amerikanen de concessie voor opgravingen in Cyrene al in de wacht hadden gesleept. Datzelfde gerucht was voor het ministerie van Buitenlandse Zaken daarentegen juist de aanleiding om vaart te zetten achter het project. Alleen al daaruit laat zich aflezen dat de Italiaanse regering de archeologische plannen van Halbherr niet uitsluitend uit wetenschappelijke interesse ondersteunde, maar ook met andere motieven in het achterhoofd.

Op 23 mei 1910 ging Halbherr in de Libische havenstad Derna van boord. Slechts enkele dagen later arriveerde de Amerikaanse équipe. In diezelfde dagen bleken de geruchten te kloppen en ontvingen de Amerikanen de officiële toestemming voor opgravingen in Cyrene. Terwijl Halbherr in onderhandeling was met lokale autoriteiten over andere onderzoeksmogelijkheden, bracht de Italiaanse ambassadeur Mayor de Planches in Constantinopel nogmaals de Italiaanse verlangens onder de aandacht van de grootvizier. Mayor de Planches benadrukte daarbij het feit dat de beoogde Italiaanse opgravingen volstrekt

²⁵ Zie S.L. Dyson, *Ancient Marbles to American Shores. Classical Archaeology in the United States* (Philadelphia 1998) 76-82.

²⁶ *Ibid.*, 77.

²⁷ De reconstructie van de gebeurtenissen waarop deze weergave is gebaseerd, is te vinden in Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 105-118.

²⁸ Geciteerd in Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 110.

belangeloos waren en er niet op gericht waren de beste stukken die gevonden zouden worden voor eigen musea te bestemmen, zoals de Amerikanen dat van plan waren. Fijntjes voegde hij daaraan nog toe dat de topstukken van Cyprus in het Metropolitan Museum in New York te bewonderen waren in plaats van het archeologisch museum van Constantinopel waar zij eigenlijk thuishoorden. Hij had er weinig moeite mee de Amerikanen in een kwaad daglicht te stellen, niet alleen omdat zij rivalen van de Italianen waren, maar ook omdat naar zijn idee achter iedere Amerikaanse wetenschapper, nauwelijks verholten, een plunderaar schuilging.²⁹

Op 5 juli arriveerde Gaetano De Sanctis in gezelschap van zijn vrouw Emilia en twee medewerkers. Na voorbereidingen bestaande uit het inslaan van proviand, munitie, geschenken voor lokale stamhoofden en het vinden van betrouwbare kameeldrijvers vertrok de karavaan Halbherr – De Sanctis op 21 juli. In zes weken tijd werd een enorm gebied doorkruist en in kaart gebracht, ondanks de grote hitte. Bezocht werden de antieke *sites* Tocra, Tolmeta, el-Merj (Barce), Slonta, Messa, Cyrene, Marsa Susa (Apollonia), Ngàrnes en Derna. Vanuit Derna werden per schip Bengazi, Misurata en Tripoli bezocht. Als laatste werden Homs en Leptis Magna aangedaan, evenals de hoogvlakten van Msellata en Tarhuma. De tocht eindigde op 31 augustus. Halbherr vertrok direct naar Kreta, De Sanctis en zijn vrouw namen een boot naar Italië.

De kosten van de tocht waren gedragen door het ministerie van Buitenlandse Zaken en de Banco di Roma.³⁰ De interesse van het ministerie laat zich verklaren door het feit dat de exploratie uiterst nuttige gegevens opleverde die bij de militaire acties ruim een jaar later inderdaad uitstekend van pas kwamen. Al tijdens de tocht had Halbherr consul Bernabei steeds op de hoogte gehouden van zijn bevindingen en zich tevreden getoond over de hoeveelheid informatie die werd verzameld. Wel had het bezoek aan Cyrene en Apollonia (de havenstad van Cyrene) hem pijnlijk duidelijk gemaakt hoe spijtig het was dat de opgravingsconcessie voor Cyrene naar het Amerikaanse team was gegegaan, want de sites overtroffen zijn toch al hooggespannen verwachtingen. Bovendien, zo merkte hij op in een rapport aan Bernabei van 17 augustus, lagen deze antieke steden in het enige gebied dat het hele jaar door water had dankzij bronnen, zodat het "niet anders dan desastreus kon zijn voor Italiaanse ambities van niet-archeologische aard" dat Italië in Cyrene achter het net had gevestigd.³¹ In een latere brief, van 16 september aan Mayor de Planches, schreef Halbherr, die zelf van plan was zich aan de werkafspraken met de Amerikanen te houden, dat het de plicht was van de Italiaanse regering om het werk van de Amerikanen aldaar waar mogelijk te frustreren. Consul Bernabei liet zich evenmin onbetuigd. Hij

²⁹ Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 115-116. Dyson, *Ancient Marbles to American Shores*, 77.

³⁰ Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 122.

³¹ Geciteerd in Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 121.

vroeg om instructies van het ministerie van Buitenlandse Zaken, omdat hij er niet aan twijfelde, dat de vestiging van de Amerikanen, die er zeker zes of zeven jaar zouden blijven, los van iedere wetenschappelijke overweging, "voor ons, voor onze politieke toekomst in dit land een serieuze bedreiging vormen". Bernabei vroeg zich zelfs openlijk af of men lijdzaam op de ontwikkelingen moest toezien of dat een "heimelijke maar doeltreffende actie" te preferen was.³² In hetzelfde rapport aan Buitenlandse Zaken maakte hij een andere overweging kenbaar: waarom niet de Amerikanen een opgraving in Italië aanbieden, in ruil voor de concessie van Cyrene?

De concurrentiestrijd hield niet op: de Amerikanen vroegen in de winter toestemming aan voor opgravingen in Messa en Slonta. Dat was tegen het zere been van Halbherr, die op grond van de verkenningen in de zomer ervoor deze sites als 'Italiaans' beschouwde. Halbherr haastte zich vervolgens om toestemming voor opgravingen in Tolmeta (Ptolemais) te verkrijgen, alsmede voor nieuwe verkenningen, ook om te voorkomen dat de Amerikanen hen op dit punt weer voor zouden zijn. Intussen was de Amerikaanse opgraving in Cyrene gestart. Er werd gewerkt met lokale arbeiders, terwijl een aantal Turkse soldaten toezag op de opgravingen en de opgravers. Zij konden niet voorkomen dat het Amerikaanse kamp in de loop van de maanden oktober 1910 – maart 1911 een aantal keren met stenen werd bekogeld en zelfs met scherp beschoten, waarbij wonder boven wonder geen slachtoffers vielen. De beschuldigingen van Armour en Norton dat de Italianen hiertoe aanzetten, werden verontwaardigd van de hand gewezen.³³

Moord op de akropolis

In de ochtend van 11 maart 1911 werd een lid van het Amerikaanse team, de epigraaf Herbert Fletcher de Cou, op de akropolis van Cyrene vermoord. De precieze toedracht van die moord is nooit achterhaald. Geruchten circuleerden evenwel volop. Volgens één versie zou De Cou enkele vrouwen van een groep bedoeïenen in de buurt hebben lastiggevalen en uit wraak daarvoor door lokale Arabieren zijn vermoord. Volgens een andere versie zouden bedoeïenen vergeefs om financiële compensatie hebben aangeklopt bij de Amerikanen die op hun land aan het graven waren.³⁴ Hoe het ook zij, de leden van het Amerikaanse team beschuldigden hun Italiaanse collega's ervan achter deze moord te zitten. Vooral Richard Norton was uitermate fel in zijn bewoordingen in telegrammen en brieven die hij naar het Archaeological Institute zond. Hij verklaarde daarin dat de Italianen min of meer direct opdracht tot de moord hadden

³² Eveneens geciteerd in Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 121.

³³ Ibid., 127.

³⁴ Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 128-130; R.G. Goodchild, 'Murder on the Acropolis (1904-1911)', in J. Reynolds (ed.) *Libyan Studies. Select Papers of the late R.G. Goodchild* (Londen 1976) 290-297.

gegeven. De arbeiders in dienst van het Amerikaanse project hadden naar zijn zeggen gemeld dat de moordenaars afkomstig zouden zijn uit de streek rond Tocrá, de *site* waar de Italianen plannen voor opgravingen hadden. Deze verdachtmakingen zijn niet zo heel verwonderlijk gezien de enorme rivaliteit en het vijandige klimaat tussen beide archeologische teams. Bovendien had de weinig diplomatieke houding van de Italiaanse consul Bernabei al eerder veel kwaad bloed gezet bij de Amerikanen. Norton had in eerdere brieven aan het directoraat van het Archaeological Institute Bernabei gekwalificeerd als de Italiaan die "al het mogelijke had gedaan om ons schade toe te brengen."³⁵ De hierboven geciteerde uitspraken van Bernabei van augustus en september 1910 laten inderdaad weinig twijfel toe over de gezindheid van Bernabei jegens het Amerikaanse project. Of de moord op De Cou daadwerkelijk het soort van "heimelijke maar doeltreffende actie" was waarop Bernabei eerder zinspeelde, laat zich evenwel niet meer achterhalen. De moord is nooit opgelost. De gevolgen waren echter groot. Waar de Amerikaanse ambassadeur in Constantinoepel de moord eerder nog had afgedaan als een bedrijfsongeval dat nu eenmaal onvermijdelijk was "temidden van een primitieve en ongeciviliseerde bevolking", sorteerden de aanhoudende beschuldigingen van Norton aan het adres van de Italianen effect. De geruchtenstroom werd constant gevoed met nieuwe 'feiten', zoals niet nader geïdentificeerde getuigen die meldden dat de moordenaars 30 pond als beloning zouden hebben ontvangen van Bernabei. Norton, gesteund door de leiding van het AIA, drong aan op diplomatieke stappen, zoals de eis om ontslag van Bernabei. Ook zou er een marineschip moeten worden gestuurd naar de kust van Libië om aan te geven dat de Amerikaanse regering de zaak hoog opnam.

In april werd weliswaar de concessie verleend aan de Italianen om in Tolmeta (Ptolemais) op te graven, maar de lokale autoriteiten blokkeerden het project vrijwel direct, waarbij als reden werd gegeven dat de veiligheid van de opgravingsteams niet kon worden gewaarborgd. Het feit dat de Amerikanen ongehinderd mochten doorgraven laat zien dat dit niet de ware reden was voor de weigering. Daarop vertrok Halbherr verbitterd naar Kreta om zijn projecten aldaar voort te zetten, terwijl hij het archeologisch onderzoek in Libië aan twee jongere collega's overliet, Salvatore Aurigemma en Francesco Beguinot. "De tijd waarin we dachten een geprivilegeerde positie in Cyrenaica en Tripolitania te hebben, is voorbij en als we die positie willen hebben, is het thans nodig deze met andere middelen dan een vreedzame penetratie te bewerkstelligen" schreef Halbherr in mei aan de minister van Buitenlandse Zaken, Sangiuliano.³⁶ Omdat Aurigemma en Beguinot niet met de opgraving van Ptolemais mochten beginnen, verkenden zij de omgeving van Sabratha en Tripoli. Daarbij ontdekten zij een vroegchristelijk grafveld dat zij gedurende de zomermaanden uitvoerig documenteerden.

³⁵ Geciteerd in Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 129.

³⁶ Geciteerd in Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 137.

De Amerikanen waren vastbesloten niet op te geven en in het najaar de opgravingen, die zij zelf eind april hadden stilgelegd, weer voort te zetten. Een kruiser van de Amerikaanse marine zou ter bescherming voor de kust gaan patrouilleren. Het diplomatieke steekspel ging intussen onverminderd door, zelfs in verhevigde mate, toen in juni het State Department zich actief begon te mengen in de kwestie. Uiteindelijk maakte het uitbreken van de Libische oorlog een einde aan de Amerikaanse aspiraties. Aan een terugkeer naar Cyrene viel voor het Amerikaanse team voorlopig niet te denken.

De oorlog in Libië

Door toenemende nationalistische druk was het niet zozeer de vraag *of* maar slechts *wanneer* Italië tot oorlog in Libië zou overgaan. Uiteindelijk bezweek premier Giolitti onder de druk van nationalisten. Op 26 september 1911 stelde Italië het Ottomaanse Rijk een ultimatum waarin de staat van ordeeloosheid en verwaarlozing van Tripolitania en Cyrenaica aan de kaak werd gesteld. Het werd hoog tijd dat ook deze regio's zouden profiteren van "de progressie die in andere delen van Noord-Afrika geboekt waren." De aanspraken van Italië werden gepresenteerd als het logische gevolg van de noodzaak tot beschaving van een regio die zo dicht in de buurt van Italië lag.³⁷

Op 29 september 1911 brak de Italiaans-Turkse oorlog uit met de heerschappij over Tripolitania en Cyrenaica als inzet. In haar verwachting het veel kleinere Turkse leger dat in Libië was gestationeerd gemakkelijk op de knieën te krijgen, kwam Italië bedrogen uit.³⁸ Weliswaar werden tijdens de eerste weken Tripoli, Homs, Benghazi, Derna en Tobruk ingenomen (zie afb. 2), maar buiten de directe kuststreek verliep de opmars moeizaam. De tegenstand was feller dan verwacht en kwam ook van de zijde van de lokale bevolking, die weliswaar graag onder het Ottomaanse juk uit wilde maar zeker niet zat te wachten op nieuwe overheersing. Op 5 november vaardigde premier Giolitti een decreet uit waarmee Tripolitania en Cyrenaica onder het gezag van het koninkrijk Italië werden geplaatst. Die soevereiniteit was er vooral op papier, want de militaire en bestuurlijke controle van de gebieden was, op de kuststrook na, nog in handen van de Turken. Om een doorbraak te forceren ging Italië vervolgens over tot bezetting van de Dodekanesos-eilandengroep voor de kust van Turkije. In het najaar werd de Italiaanse zaak geholpen door het feit dat eind september oorlog op de Balkan uitbrak toen Griekenland, Bulgarije, Servië en Montenegro

³⁷ Cagnetta, *Antichisti e impero fascista*, 22 citeert de eerste alinea van het ultimatum. Zie ook M. Munzi, 'Italian Archaeology in Libya. From Colonial Romanità to Decolonization of the Past' in: M. I. Galaty en Ch. Watkinson eds., *Archaeology Under Dictatorship* (New York 2004) 73-107.

³⁸ Voor het verloop van de oorlog zie o.a. *Storia d'Italia*, vol. 11, 1946-1949 (E. Ragionieri); Van Osta, *Een geschiedenis van het moderne Italië*, 148-149. Zeer uitvoerig Del Boca, *Gli italiani in Libia*, 96-202.

de Turken de oorlog verklaarden. Italië profiteerde daarvan en dreigde bovendien Turkije zelf aan te vallen. Deze strategie bleek succesvoller: in oktober 1912 ging het Ottomaanse bewind door de knieën en verklaarde zich akkoord met betrekking tot de overgave van Tripolitania en Cyrenaica. De vrede werd op 18 oktober 1912 getekend te Ouchy in Zwitserland. Voorlopig controleerden de Italianen slechts de kuststrook, in het binnenland was de tegenstand van de zijde van bedoeïenen en leden van de Senussi-moslimbroederschap nog zeer groot.

De Italiaanse bezetting van de kuststrook maakte continuering van het Amerikaanse project in Cyrene uiterst twijfelachtig. De Amerikanen zelf zagen wel in dat het niet waarschijnlijk was dat na alle animositeit en problemen Italië bereid zou zijn in zojuist veroverd gebied een buitenlands team van opgravers toe te laten. Aan Amerikaanse zijde werd gedacht aan een regeling waardoor tenminste de vondsten van de eerste campagne behouden zouden blijven. Toen zelfs dat weinig kans van slagen bleek te hebben, kwam men na onderhandelingen een financiële compensatie van 25.000 dollar overeen. Tevreden stelde Halbherr in een brief eind december 1912 vast dat de Italiaanse regering "de manier heeft gevonden de Amerikanen uit Cyrene, die een doorn in het oog van onze kolonie vormen, te verwijderen." En met nauwelijks verholen minachting voegde hij eraan toe: "Het zijn handelaren en met geld laten zij zich wegsturen."³⁹

Afbeelding 2: "Derna. Na de overwinning". Ansichtkaart uit 1911, kort na de inval van Italië in Libië. (Collectie auteur).

³⁹ Brief gedateerd 28 december 1912 aan zijn leermeester Domenico Comparetti, geciteerd in Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum*, 148-149. "Il governo italiano [ha] trovato il modo di eliminare gli americani da Cirene, i quali rappresentano una spina nell'occhio della nostra colonia. (...) Sono dei mercanti e coi soldi si mandano via."

Van de helm van Scipio naar *Scipione l'Africano*

De oorlog in Libië die van korte duur had moeten zijn, werd in werkelijkheid een langshepende en moeizame militaire operatie. Tijdens de Eerste Wereldoorlog, waaraan Italië vanaf 1915 deelnam, viel er niet aan grootschalige militaire inzet in de nieuwe kolonie te denken. Dat veranderde na de vestiging van het fascistisch regime van Mussolini in de jaren twintig. Met inzet van veel mensen en materieel werden Tripolitania en de zuidelijk daarvan gelegen streek Fezzan definitief veroverd. In Cyrenaica zou het nog tot 1931 duren voordat de tegenstand, georganiseerd door de Senussi, werd gebroken. Alle eerdere retoriek van de beoogde beschavingsmissie ten spijt, was de oorlog uitgelopen op een lange, bloedige strijd die aan weerszijden veel mensenlevens kostte.

In 1912 werd Salvatore Aurigemma, de man die een jaar eerder al verkenningen had uitgevoerd in Tripolitania, aangesteld om de archeologische dienst in de kolonie te gaan opbouwen. Hij had nauwelijks middelen en personeel en was officieel militair, maar met een te lage rang om zelf veel initiatieven te kunnen ontplooiën. Toch commiteerde hij zich enthousiast en loyaal aan de taak waarvoor hij gesteld was. Al voor zijn vertrek naar Tripoli in februari 1912 had hij in een voordracht voor de Società Geografica Italiana zijn taakopvatting uiteengezet: "Archeologie zal hier geen onderzoek naar dode dingen zijn; zij zal de gedaante en warmte van leven aannemen. Wij zullen de wegen wijzen, wij zullen waterbronnen en aquaducten ontdekken, we zullen burchten en vestingen laten zien; wij zullen de militaire genie en civiel ingenieurs tot waardevolle hulp zijn, en meer dan ooit zal het verleden leermeester van de toekomst zijn."⁴⁰

In 1913 werden in Tripoli en Benghazi archeologische diensten (*soprintendenze*) opgericht die weliswaar op de leest geschoeid waren van de *soprintendenze* in Italië, maar organisatorisch en juridisch onder het in juli 1912 ingestelde ministerie van koloniën ressorteerden, niet onder het ministerie van Onderwijs.⁴¹ Aurigemma zou er een belangrijke rol spelen. Noch Halbherr noch De Sanctis zouden overigens terugkeren naar Libië. Halbherr hield zich vanaf 1913 bezig met archeologische projecten op de Dodekanesos-eilanden, met name Rhodos. Ook hier diende de archeologie Italiaanse imperialistische aspiraties.⁴²

⁴⁰ S. Aurigemma, 'Campagne libiche della missione archeologica italiana', *Bollettino della Reale Società Geografica Italiana* Ser. 5, 2 (1913), 997-1024. Het citaat is te vinden op p. 1000: "L'archeologia non sarà qui investigazione di cose morte; sarà forma e calore di vita. Noi indicheremo strade, riveleremo sorgenti, indicheremo acquedotti, mostreremo castelli e fortezze; saremo il valido ausilio del genio militare e di quello civile; e in nessun caso quanto in questo, il passato sarà maestro dell'avenir."

⁴¹ Altekamp, *Rückkehr nach Afrika*, 67-78; Munzi, *L'epica del ritorno*, 35-38.

⁴² Zie hiervoor M. Petricoli, *L'Italia in Asia Minore: equilibrio mediterraneo e ambizioni imperialiste alla vigilia della prima guerra mondiale* (Florence 1983).

Na de Eerste Wereldoorlog was Halbherr tot zijn dood in 1930 vooral actief als organisator van archeologische projecten op het ministerie, veel minder als veldarcheoloog. De lotgevallen van De Sanctis waren andere. In 1931 weigerde hij trouw te zweren aan de Duce en verloor daarom zijn leerstoel in Turijn. In lijn met zijn koloniale opvattingen steunde hij echter de Italiaanse inval in Abessinië (Ethiopië) in 1935, tot ontzetting van zijn anti-fascistische vrienden.⁴³ Tot zijn dood in 1957 bleef De Sanctis wetenschappelijk actief.

De archeologische projecten in Libië concentreerden zich vanaf de jaren '20 vooral op Tripolitania. Cyrene lag in een gebied dat nog zeer onrustig was en bovendien verliepen de opgravingen er moeizaam omdat er veel zware grond moest worden verzet. In Tripolitania waren de omstandigheden voor opgravingen veel gunstiger: de antieke ruïnesteden daar waren slechts met een dunne laag woestijnzand bedekt. Toch waren het niet alleen praktische overwegingen die de concentratie op Tripolitania verklaren. De projecten in Tripolitania, zoals het monumentale theater van Sabratha en vooral de indrukwekkende resten van Leptis Magna uit de keizertijd sloten perfect aan op de manier waarop het regime de Oudheid voor propagandistische doeleinden wenste in te zetten. Het ging daarbij niet zozeer om wetenschap en vergroting van kennis, maar vooral om het blootleggen van sites die als tot de verbeelding sprekende ensceneringen van romanità konden dienen. Tot slot was Cyrene een van origine Griekse stad en de verhouding van het regime tot Griekse resten in Italië is op zijn best moeizaam te noemen; het was namelijk niet gemakkelijk die te rijmen met de geëxalteerde wijze waarop de cultus van de *romanità* in de jaren '30 werd beleiden.⁴⁴ Daarvoor werd ook populaire cultuur ingezet. In 1936 werd de film *Scipione l'Africano* gedraaid in een duingebied in Sabaudia, ten zuiden van Rome. Beroemd zijn de foto's van Mussolini die gemaakt werden bij zijn bezoek aan de filmset. Die film moet uiteraard in de eerste plaats begrepen worden tegen de achtergrond van de oorlog in Abessinië. Met de Scipio uit de tekst van Mame- li had deze moderne Italiaanse Scipio van het witte doek niet veel meer van doen.

Nathalie de Haan is universitair docent Oude Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. In de periode 2000 - 2006 was zij verbonden aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome.

⁴³ Zie *Dizionario Biografico degli Italiani* s.v. 'De Sanctis, Gaetano' (vol. 37) 306-307.

⁴⁴ Zie hiervoor N. de Haan, 'Umberto Zanotti Bianco and the Archaeology of Magna Graecia During the Fascist Era', in N. de Haan, M. Eickhoff en M. Schwegman eds., 'Archaeology and National Identity in Italy and Europe 1800-1950. Proceedings of the International Round Table at the Royal Netherlands Institute, Rome, 21 - 22 February 2007', *Fragmenta. Journal of the Royal Netherlands Institute in Rome* 2 (2008) 233-249.

Wim van Meurs

Natievorming bij -40 °C

Bolsjevistische veldwerkers in het Hoge Noorden in de jaren '20

Ten tijde van de Koude Oorlog werd de nationaliteitenpolitiek van de Sovjet-Unie meestal beschouwd vanuit een nationaal perspectief. Op het eerste gezicht lijkt dit een plausibele benadering: de harde cijfers na de Tweede Wereldoorlog lieten tenslotte zien dat in bijna alle Sovjetrepublieken de Russische minderheid steeds groter werd en dat bovendien steeds meer Letten, Kirgiezen en Oekraïners het Russisch als hun moedertaal beschouwden ofwel als tweede taal beheersten. Voeg daarbij de deportatie in oorlogstijd van hele volkeren die als onbetrouwbaar golden, en het beeld van een cynische macht-selite die met alle geweld de hele bevolking van de USSR wilde russificeren, is compleet. Zoals Robert Conquest het in de titel van een van zijn boeken samenvatte: "Stalin: breaker of nations".¹ Wie met de dramaturgie van dit beeld nog niet tevreden was, kon natuurlijk altijd nog de historische dimensie benadrukken en laten zien dat Stalins nationaliteitenpolitiek eigenlijk slechts een radicalisering van het tsaristische beleid met andere, "totalitaire" middelen was: imperiale onderdrukking en denationalisatie als historische constanten.

Al in de jaren '70 werd overtuigend aangetoond dat veel (ook grotere) volkeren binnen de Sovjet-Unie hun nationale zelfbewustzijn niet *ondanks* eeuwenlange Russificatie hadden weten te behouden, maar juist *dankzij* de communistische modernisering beschikten over een substantiële geschoolde stedelijke elite – historisch gezien een *conditio sine qua non* voor een nationale emancipatiebeweging.² Bovendien fungeerde de federale structuur van de Sovjet-Unie met zowel uniërepublieken als autonome republieken, provincies (*oblasti*) en districten (*okrugi*) als substituut voor eigen natiestaten.³ Ook gaan er steeds meer stemmen op om achter de migratie van Russen of Russisch sprekende Sovjetburgers naar de nationale republieken een economische logica in

¹ Robert Conquest, *Stalin: Breaker of Nations* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1991) Vgl. qua titel: Terry Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* (Ithaca; London: Cornell University Press, 2001)

² Ralph S. Clem (red.), *The Soviet West: Interplay between Nationality and Social Organization* (New York: Praeger Publishers, 1975).

³ Rogers Brubaker, "Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutional Account", *Theory and Society* 23 (1994), 47-78, Yuri Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review* 53 (1994), 414-452.

het kader van de geforceerde moderniseringsideologie te zien en niet primair een complot om het nationale karakter van de republieken te ondermijnen.⁴

Het tsarenrijk wordt door historici allang niet meer als een "volkengenvangenis" (Lenin) beschouwd. Integendeel: interessant nieuw onderzoek heeft in de afgelopen tien jaar laten zien dat de wetenschappelijke expedities die door de tsaren in de 18e en 19e eeuw naar alle uithoeken van het reusachtige rijk gestuurd werden, juist nog helemaal niet over een "nationale bril" beschikten. Zij berichtten over vreemde gebruiken en culturen, maar zagen in de Kaukasus geen Kalmoecken, langs de Ob geen Samoeden.⁵ Het "narodnost'" (narod = volk) uit het tsaristische adagium "pravoslavie – samoderžavie – narodnost'" wordt tegenwoordig niet meer als "(Russische) nationaliteit/natie" vertaald, maar gekoppeld aan de twee andere begrippen: het gelovige volk van de Orthodoxe religie (pravoslavie) en de onderdanen van de dynastieke autocratie (samoderžavie). Pas aan het eind van de 19e eeuw gingen nationale motieven een substantiële rol spelen in het beleid van de tsaristische regeringen.⁶ Voordien werden de etnisch heterogene en strategisch bedreigde randgebieden van het imperium juist doelbewust bevolkt met politiek onbetrouwbare elementen en nationale of religieuze minderheden.⁷

Zowel de studies die zich richten op de gevolgen van de geforceerde moderniseringspolitiek na de Tweede Wereldoorlog, als ook de studies die de continuïteit van gedwongen assimilatie en onderdrukking van het tsaristische naar het rode imperium benadrukken, slaan een fascinerende periode over – het interbellum. Fascinerend niet in de laatste plaats omdat hier een ander historiografische pad wordt gekruist: terwijl fascisme en communisme beide in de jaren '50 als het product van een *grand strategy* van een duivelse dictator werden gezien, werden deze ideologische regimes sinds de jaren '60 steeds meer als (nood)oplossingen voor structurele moderniseringsproblemen gezien. Wat overeind bleef was veelal de *top-down* benadering en pas eind jaren '80 werden beide regimes als bijna religieuze vernieuwingsbewegingen op *grassroots* niveau onderzocht. Hierdoor ontstond in de historiografie veel meer ruimte voor de heilige ijver van lokale agitators en de mobiliserende kracht van de revolutionaire maakbaarheid van de maatschappij en de nieuwe mens – of het nu Mussolini's *uomo novo* was of Stalins *novyi sovetskij čelovek*.

⁴ Ronald Grigor Suny, "Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations", *Journal of Modern History* 73 (2001), 862-896.

⁵ Yuri Slezkine, "Naturalists versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity", *Representations* (1994), 170-195, John W. Slocum, "Who, and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of 'Aliens' in Imperial Russia", *Russian Review* 57 (1998), 173-190.

⁶ Marc Raeff, *Comprendre l'ancien régime russe. État et société en Russie impériale: essai d'interprétation* (Paris: Seuil, 1982)

⁷ Nicholas B. Breyfogle, *Heretics and Colonizers: Forging Russia's Empire in the South Caucasus* (Ithaca: Cornell University Press, 2005)

Terwijl fascistische bewegingen door een pact met het conservatieve establishment aan de macht kwamen en onderweg een groot deel van hun revolutionaire elan inboetten, was het bolsjewistische regime in Rusland het product van een geradicaliseerde beweging en een "revolutie" in de waarste zin van het woord. De drang tot het in korte tijd radicaal en *rücksichtslos* verwezenlijken van alle communistische idealen was in de eerste jaren na de Russische Revolutie en de burgeroorlog dus extreem groot. Wat *social engineering* betreft vormden de "primitieve volkeren" in het Hoge Noorden van Europees Rusland en Siberië voor het nieuwe regime een *pièce de résistance*. In de eenvoudige dorpen van de Joepik aan de Beringzee, de Evenken in centraal-Siberië en de Saami rondom Moermansk kruisen zo de bovengenoemde historiografische sporen – *social engineering* en *ethnic engineering*.

Social engineering: nergens konden de Sovjetleiders hun geloof in de Marxistische leer en de maakbaarheid en progressie van de maatschappij op basis van deze ideologie zó botvieren. Als het zou lukken om van deze primitieve stammen in barre klimaatomstandigheden nieuwe Sovjetmensen te maken, dan was de kracht van het communisme eens en voor altijd bewezen.

Historiografisch laat deze episode van onmenselijke inspanningen en utopische voorstellingen de ideologische ijver op *grassroots* niveau zien. Motieven als machtsbehoud of economische exploitatie speelden hier geen rol – enkele tienduizenden rendierhouders en hun sjamanen vormden geen bedreiging voor het Sovjetgezag. De exploitatie van de Siberische grondstoffen werd later voor een belangrijk deel door de strafkampen van de Goelag gerealiseerd, hoewel ook daar de ideologische ijver zichtbaar was in de doelstelling om uit de ergste klansenvijanden echte Sovjetburgers te maken.⁸ Bovendien houdt bij *social engineering* elke vergelijking met de houding van het tsaristische imperium tegenover de perifere kleinere volkeren op: De tsaristische reizigers en bestuurders waren "verzamelaars" die de pluriformiteit aan culturen en gemeenschappen slechts observeerden en ter meerdere eer en glorie van de tsaar in Petersburgs Kunstkamer in de vorm van skeletten, kunsthandwerk en gebruiksvoorwerpen tentoonstelden (afb. 1). Voor het Verlichte publiek in St. Petersburg had de Kunstkamer een amusementswaarde vergelijkbaar met de West-Europese rariteitenkabinetten.⁹ De vertegenwoordigers van het communistische regime waren daarentegen "jagers" met een grote drang om het leven van deze

⁸ Ralf Stettner, "Archipel GULag": *Stalins Zwangslager - Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant; Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928-1956* (Paderborn: Schöningh, 1996), L.I. Borodkin, P.R. Gregory, O.V. Chlevnjuk, *Gulag: ekonomika prinuditel'nogo truda* (Moskva: Rosspén, 2005)

⁹ Mark Bassin, "Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century", *American Historical Review* 96 (1991), 763-794, Yuri Slezkine, *Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North* (Ithaca: Cornell University Press, 1994), 54.

Afbeelding 1: Kunstkamer, St. Petersburg.

Sovjetburgers fundamenteel en radicaal te veranderen.¹⁰ Zonder programmatische voorstellingen was het voor de tsaristische regering vanzelfsprekend dat hun gezag in de (niet-strategische) randgebieden "rafelde", terwijl Lenin en de zijnen wat dat betreft hun maatschappelijke utopie tot in alle uithoeken van het imperium wilden verwezenlijken.

Ethnic engineering: bij de grotere, meer ontwikkelde volkeren aan de zuidelijke en westelijke grenzen van het Sovjetimperium had de federale structuur kort na de burgeroorlog en de interventie ongetwijfeld de bedoeling om deze nationale groepen aan het regime te binden en in het rijk te integreren. Bij de kleine inheemse volkeren van het Hoge Noorden met enkele duizenden of tienduizenden leden was een nationale beweging volstrekt ondenkbaar – niet alleen bij gebrek aan modern nationaal bewustzijn, maar ook vanwege de enorme verspreiding over ontoegankelijke toendragebieden. Bij volkeren zoals de Oekraïners en Georgiërs die hun kortstondige nationale onafhankelijkheid weer verloren hadden, ging het erom de nationale bevolking voor het communistische regime te winnen. Bij de kleine, primitieve volkeren was de motivatie een hele andere: Hoe kon men een bevolking die analfabeet was en zelfs niet over een eigen geschreven taal beschikte, van de communistische heilsleer overtuigen? Hier was het zaak om het negentiende-eeuwse proces van natievorming in rap tempo in te halen om de rendierhouders überhaupt te kunnen "bereiken" en in één klap van de steentijd naar de communistische maatschappij te katapulteren.

Historiografisch gezien vormt deze fase van natievorming in sneeuw en ijs in de jaren '20 een overtuigend bewijs dat "Russificatie" als synoniem voor de nationaliteitenpolitiek van zeventig jaar Sovjet-Unie de lading niet dekt. De "korenizacija"-politiek (letterlijk "wortel schieten") poogde bij voorbeeld in de jaren '20 de verschillende nationaliteiten aan het communistische regime te binden door het bevorderen van inheemse politieke kaders en onderwijs in de eigen taal. De ongemakkelijke fase van de korenizacija wordt door auteurs die de hele Sovjetgeschiedenis als één groot conflict tussen Russificatie en nationale

¹⁰ Vim van Mëjrs, "Sovetskaja étnografija: ochotniki ili sobirатели?" *Ab Imperio* (2001), 9-42.

emancipatie zien, verklaard als concessie van Moskou – afgedwongen door de kracht van het nationale verzet van Armeniërs, Esten en Kazachen. Zonder deze verklaring van de hand te wijzen, blijkt uit de toepassing van dit beleid bij volkeren die niet alleen de massa en kracht ontbeerden om nationale emancipatie af te dwingen, maar die überhaupt eerst nog van bolsjewistische agitatoren en veldwerkers moesten leren dat ze een nationale groep vormden, dat de realiteit op zijn minst complexer was. De insignes van nationaliteit – een geschreven, gestandaardiseerde taal, een volkscultuurrepertoire, nationale heldenmythes en een eigen culturele intelligentsia – moesten voor hen gecreëerd worden door een regime dat normaal gesproken met gewelddadige assimilatie en imperiale *Gleichschaltung* geïdentificeerd wordt.

Met deze extreme *top-down* strategie voor geforceerde natievorming en modernisering liepen de bolsjewieken ook op een eclatante manier tegen een klassiek dilemma aan: Natievorming is tegelijk voorwaarde voor en product van een moderniseringsproces dat gedragen wordt door een geschoolde stedelijke elite. Zeker in Oost-Europa is de geïdealiseerde representant van deze moderne natie echter de traditionele boerenfamilie, door noeste arbeid op het land verbonden met de natuur en verschoond van de verderfelijke invloeden van het moderne stadsleven. Hier zijn de communistische (en alle andere) agenda's van natievorming en modernisering dus principieel onvereenigbaar: De door de bolsjewistische veldwerkers ontworpen "authentieke" volksdansen krijgen bij wijze van spreken onmiddellijk concurrentie van de massarituelen van de Communistische Partij. Een ideologie en een partij die ooit bedacht waren voor een stedelijk industrieel proletariaat moesten een strategie ontwikkelen voor een bevolkingsgroep die in vele opzichten nog in het voorstadium van Marx' ontwikkelingsgeschiedenis leefden – het klassenloze oercommunisme, nog voor de klassentegenstellingen van de slavenmaatschappij, het feodalisme en het kapitalisme.

Het Hoge Noorden

Het "Hoge Noorden" is een deel van het Euraziatische continent dat in meerdere opzichten elke beschrijving tart: in het Europese deel van Rusland is het gebied 300 km breed, in het Aziatische deel soms 1000 km, in totaal een derde van de oppervlakte van Rusland – 6000 km van het Kola-schiereiland tot Kamtsjatka. In een gebied van 5 miljoen km² (ongeveer zo groot als de Europese Unie) leven vandaag de dag 20 miljoen mensen. De 180.000 leden van de 30 inheemse volkeren van het Hoge Noorden leven echter buiten de handvol grotere steden zoals Noril'sk die ten tijde van de Sovjet-Unie ten noorden van de poolcirkel gebouwd werden. Traditioneel worden alleen de semi-nomadische inheemse groepen tot de "kleine volkeren van het Hoge Noorden" gerekend. De grootste groep, de Evenken wordt nu op 30.000 geschat, de kleinste van de Joekagieren op 1500, na een dieptepunt van minder dan 500 onder Stalin (afgezien van de welgeteld 8 overgebleven Kereken). Deze aantallen lagen honderd jaar geleden waarschijnlijk in dezelfde orde van grootte. De inheemse talen beho-

ren tot de Fins-Oegrische Oeral-taalfamilie en de Turkse Altaj-taalfamilie, terwijl de verschillende Siberische talen onder de noemer "paleoaziatisch" samengevat worden. Wat al deze volkeren met hun eigen etnische herkomst en cultureel-linguïstische bijzonderheden gemeenschappelijk hebben, is enerzijds een animistische religie met een hoofdrol voor de sjamaan als genezer en ziener en anderzijds een nomadisch leven bepaald door rendierkuddes en robbenjacht. (afb. 2)

Ook de tsaren waren al vroeg geïnteresseerd in de onuitputtelijke ertsvoorraden van het Hoge Noorden. Hoewel ze deze grondstoffen net als de Sovjets deels met dwangarbeid exploiteerden, werden de primitieve volkeren gerespecteerd als ornament van de uitgestrektheid van het imperium en ter meerdere eer en glorie van de Romanovs. Wel werd er een tribuut of *jasak* geïnd, dat meestal betaald werd in natura – in pelzen. Eind 19e eeuw werd zelfs zoiets als een paternalistisch-humanitair beleid en een *mission civilisatrice* zichtbaar: bijvoorbeeld in het verbod om alcohol te verkopen aan de inheemsen en de beperking van de *jasak*-belasting.¹¹ (Desondanks kreeg een expeditie van de Academie van Wetenschap van de gouverneur van Jakoetië het dringende advies om grote hoeveelheden alcohol mee te nemen, "anders was het reizen in het Tsjoektsjigebied ondoenlijk en gevaarlijk".)¹²

De tsaristische hervormers uit het midden van de 19e eeuw gingen uit van een beschavingsmodel dat sterk aan de staat gekoppeld was. De minder ontwikkelde regio's en volkeren belemmerden de modernisering van de Russische staat.¹³ De Orthodoxe kerk had al sinds Peter de Grote de taak gehad om volkeren die – in de begrippen van die tijd – als de "zuigelingen" van de menselijke beschaving werden gezien tenminste te dopen en de heidense gebruiken te vuur en te zwaard te bestrijden. Het idee van een beschavingsmissie of een moderniseringsverantwoordelijkheid om ook voor deze volkeren een bepaald ontwikkelingsniveau te bereiken, ontbrak geheel. Daarentegen ging het Marxisme van de veronderstelling uit dat alle maatschappijen de genoemde vijf sociaal-economische stadia doorlopen – primitief, slaven, feodalisme, kapitalisme, socialisme; Het ene volk sneller, het andere langzamer, maar de geldigheid van de stadia was universeel. Lenin en Trotskij hadden met de Oktoberrevolutie aangetoond dat een vastberaden voorhoedepartij voor Rusland het stadium van het kapitalisme bijna kon overslaan. In de leer van de bolsjewieken was er begin jaren '20 dus geen reden waarom de inheemse volkeren van het Hoge Noorden met wat daadkrachtige hulp niet gelijk alle drie de tussenliggende stadia zouden kunnen overslaan om direct in het socialisme aan te komen. Voor het Leninis-

¹¹ Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500-1800* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2002), 126-219.

¹² Innokentij Pavlovich Tolmachev, *Siberian Passage. An Explorer's Search into the Russian Arctic* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1949), 61.

¹³ Catherine B. Clay, "Russian Ethnographers in the Service of Empire, 1856-1862", *Slavic Review* 54 (1995), 45-61.

tische regime volgden hieruit twee taken: Het onderzoeken van de betreffende volkeren en culturen door middel van wetenschappelijk veldwerk en vervolgens op basis van deze "objectieve" kennis het ontwikkelen en implementeren van een communistische ontwikkeling- en scholingsstrategie.

De "jagers" van de Partij

Afbeelding 2: Een sjamaan van de Evenken, begin 20ste eeuw.

Degenen die vanaf het begin van de jaren '20 deze onderzoekstaak (maar vaak ook tegelijk de implementatie) opgedragen kregen waren etnografen. Ze moesten zich hiertoe wel van "verzamelaars" tot "jagers" ontwikkelen. In Rusland hielden zich voor en na de revolutie meerdere wetenschappelijke disciplines met exotische culturen en volkeren bezig: linguïsten, historici, cultuurwetenschappers en etnografen. In de Sovjet-Russische academische taakverdeling wisten vooral etnografen deze prestigieuze en politiek relevante taak naar zich toe te trekken.¹⁴ De etnografie was in de Sovjet-Unie zowel wat wij descriptieve empirische volkenkunde zouden noemen als theoretisch georiënteerde etnologie of sociale antropologie. Etnografie werd tot de historische wetenschappen gerekend en in de praktijk waren de meeste vroege Sovjetetnografen deels nog onder de Romanovs opgeleid als historici. De

voordenkers en soms ook de uitvoerders van deze ambitieuze Sovjetcampagnes waren revolutionaire populistten die door het tsarenregime naar Siberië waren verbannen en daar de gebruiken, culturen en talen van de primitieve volkeren bestudeerd hadden, niet vanuit een Romantische verering voor de *noble savage*, maar vanuit het idee dat ook bij de bolsjewieken opgeld zou doen, namelijk dat deze klasseloze stamverbanden een voorafspiegeling van het toekomstige communistische paradijs waren.¹⁵

Uitgaand van de Marxistische leer was onderzoek naar primitieve volkeren op twee manieren relevant en interessant. Enerzijds diende het zoals gezegd

¹⁴ Ze verloren deze taak in de jaren '30 en beleefden als academische discipline pas in de jaren '60 een comeback. Yuri Slezkine, "The Fall of Soviet Ethnography, 1928-38", *Current Anthropology* 32 (1991), 476-484, Wim van Meurs, "Die sowjetische Ethnographie: Jäger oder Sammler?" in: B. Binder, P. Niedermüller (red.), *Inszenierungen des Nationalen. Geschichte, Kultur und die Politik der Identitäten am Ende des 20. Jahrhunderts* (Köln: Böhlau Verlag, 2001), 107-135.

¹⁵ Slezkine, *Arctic Mirrors*, 113-129.

als uitgangspunt voor de moderniserings- en natievormingspolitiek en anderzijds impliceerde het mechanische, universeel geldige vijf-formaties model dat Russische etnografen in Evenkische of Telegetische dorpsgemeenschappen hun eigen vroegste geschiedenis konden bestuderen – niet door moeizame archeologische speculaties en reconstructies, maar door participerende observatie! Op het hoogtepunt van hun politisering leverden de etnografen directe aanbevelingen voor de op de toekomst gerichte ontwikkeling van deze dorpsgemeenschappen tot moderne nationaliteiten.

Zodra ze eind jaren '20 politiek uitgerangeerd werden, hielden ze zich weer onledig met wilde speculaties over etnogenese en de primitieve maatschappij en met het verzamelen van artefacten. Het beschermen en behouden van de leefomgeving en culturen van deze "edele wilden" paste wat dat betreft bij de Romantiek in de vroege 19e eeuw en niet bij het beschavingsstreven van de Verlichting, laat staan het bolsjewisme.¹⁶ Op zoek naar objectieveerbare gegevens in de veelvoud aan volksculturen concentreerden de etnografen zich op de ongeschreven talen van de primitieve volkeren. De politieke machthebbers waren eveneens in taal geïnteresseerd, niet alleen omdat taal het middel bij uitstek was uit de volkeren van het Hoge Noorden tot overtuigde communisten te maken, maar ook omdat men ervan uitging dat juist de ontwikkeling en bevordering van nationale talen uiteindelijk tot versmelting in één (Russische?) taal zou leiden. De bekende etnograaf Nikolaj Marr had het historische materialisme namelijk tot zijn uiterste consequentie doordacht: als de sociaal-economische onderbouw de bovenbouw uit politiek en cultuur determineert, dan horen talen als vorm van cultuur niet bij een bepaalde *Kulturkreis*, maar bij een ontwikkelingsstadium. Het uitkristalliseren van nationale talen hoort dan bij het kapitalisme, het opgaan in één socialistische wereldtaal bij het communisme.¹⁷ Vandaar dat etnografen en rode propagandisten zich in grote eendracht op het vocabulaire van de rendierhouders en robbenjagers storten. In feite zetten zij het werk van de Duitse wetenschapper Gerhard Friedrich Müller voort die in dienst van de tsaar 200 jaar eerder deze volkeren aan de hand van hun spraak probeerde te classificeren, zoals zijn tijdgenoot Linnaeus het voor planten deed.¹⁸ Oude tsaristische en nieuwe onderzoeksinstituten zoals het RANION (de Russische Associatie van Onderzoeksinstituten op het gebied van de Maatschappijwetenschappen) of de Staatsacademie voor de Geschiedenis van de Materiële Cultuur kregen al vanaf 1921 een flinke financiële impuls. Bij gebrek aan etnografen-historici met een degelijke communistische achtergrond moest het werk in deze academische groeisector in de jaren '20 verricht worden door "bekeerde" burgerlijke wetenschappers en door jonge partijactivisten met meer

¹⁶ Slezkine, *Arctic Mirrors*, 73-92.

¹⁷ Yuri Slezkine, "N. Ia. Marr and the National Origins of Soviet Ethnogenetics", *Slavic Review* 55 (1996), 826-862, Wim van Meurs, "Die Sprachtheorie von Nikolaj Marr: Zwischen Wissenschaftsgeschichte und Wahnsinn", in: A. Henning, J. Petersdorf (red.), *Wissenschaftsgeschichte in Osteuropa* (Berlin: Harrassowitz, 1998), 221-241.

¹⁸ Slezkine, *Arctic Mirrors*, 55-56.

enthousiasme dan vakkennis. Niet verwonderlijk dus, dat een duidelijke lijn in veldwerk vaak ver te zoeken was, ook al omdat de activisten en academici niet zelden uit empathie met hun "object" de doelstellingen van de partijstrategen (op duizenden kilometers afstand) uit het oog verloren.

Met Stalins plannen voor geforceerde modernisering van 1928 kreeg ook de strategie ten aanzien van de primitieve volkeren een andere richting en een andere urgentie. De graduele benadering van etnografen die vooruitgang wilden bereiken in de Siberische dorpen zonder de endogene culturen daaraan op te offeren was passé: Radicale modernisering vereiste *moderne* nationale identiteiten en geen *Volkstümerei*. Activisten en academici stonden plotseling voor de ideologisch onoplosbare taak om aan te tonen dat de primitieve (en daarmee volgens Marx klassenloze maatschappijen) wel degelijk uitbuiting en klassenstrijd kenden, om daarmee de geforceerde modernisering te rechtvaardigen.¹⁹ Pedagogen zagen de kans schoon om aan het grote (partij)geld te komen, toen bleek dat de etnologen geen bevredigende oplossing voor de modernisering van het Hoge Noorden hadden. Zij stelden dat de leefomgeving schuld was aan de ontwikkelingsachterstand en haalden jonge Evenken en Koemandinen naar de stad voor een spoedopleiding – en moesten al snel concluderen dat de achterstand zo enorm was, dat de inhaalslag niet jaren maar decennia zou gaan duren.

Een Yurt als partijcentrale

Door de onherbergzaamheid van de (sub)polaire gebieden en de kwetsbaarheid van de lokale economie door de totale afhankelijkheid van tussenhandelaren duurde de ontwrichting door de burgeroorlog hier langer dan elders in Rusland en waren de gevolgen dramatischer. Dit klinkt paradoxaal voor een autochtone primitieve maatschappij van jagers en vissers, maar zoals een Chantse jager bekende: "zonder kruit, hagel en slaghoedjes kan een inheemse niet overleven."²⁰ De ijver waarmee de onkundige vertegenwoordigers van Lenins nieuwe regime probeerden om de tussenhandelaren als kapitalistische uitbuiters uit te schakelen, bleek al snel contraproductief. Ook het verbod op het verkopen van hallucinerende paddenstoelen en alcohol maakte de nieuwe machthebbers niet populair. Bij gebrek aan revolutionaire kaders om de inheemsen te beschermen, te verzorgen en te onderrichten, moest men al snel weer teruggrijpen op de bestaande structuren. Bovendien waren de locale (Russische) tussenhandelaren wellicht "rijk" vergeleken met de inheemse jagers en rendierhouders, maar behoorden van Tomsk of Krasnojarsk uit gezien zelf tot de uitgebuite arbeidersklasse. De partijkaders waren machteloos – van de buitenwereld afgesneden

¹⁹ S.A. Tokarev, "Sovetskaja étnografija za 40 let", *Vestnik Istorii Mirovoj Kul'tury* (1958), 78-98, Meurs, "Die sowjetische Ethnographie".

²⁰ Geciteerd in: Slezkine, *Arctic Mirrors*, 132.

(sommige directieven uit Moskou bereikten hen pas één jaar later) en zonder resources voor eigen maatregelen.

In de partijhiërarchie heerste begin jaren '20 ook nog weinig duidelijkheid over het te voeren beleid. Wat niet wegnam dat Petr Sosoenov, die 1922 de Tobol'sk streek bereisde voor het Volkscommissariaat voor Nationaliteiten en terugkeerde met een petitie van de inheemsen voor regionale autonomie, onmiddellijk gearresteerd werd. Terwijl elders in Sovjetrusland autonome republieken opgericht werden en vertegenwoordigers van de betreffende nationaliteiten in de kaderpolitiek een voorkeursbehandeling kregen, probeerde de partij Russische kolonisten te bewegen om zich in het Hoge Noorden te vestigen omdat autonomie het isolement van de inheemsen alleen maar zou verergeren en elke ontwikkeling zou blokkeren.

Voor het economische herstel van Sovjetrusland waren de kostbare pelzen uit het Hoge Noorden bovendien een belangrijke bron van deviezen. De door het communistische regime ingevoerde heffingen in natura waren echter gebaseerd op landbouwgebieden in de Oekraïne of Kazakstan. De heffingen waren niet alleen in waarde veel hoger dan de gehele jaaropbrengst van een rendierhouder, maar veel inheemsen hadden ook nog nooit van de "boter" gehoord die ze zouden moeten leveren. Nog afgezien van humanitaire en klassenstrijdargumenten, was ook voor de partijcentrale in Moskou duidelijk dat de immense rijkdom van het Hoge Noorden aan dierlijke en minerale grondstoffen zonder de inheemsen niet geëxploiteerd zou kunnen worden. Het Siberische Bureau van het Volkscommissariaat voor Nationaliteiten rapporteerde direct aan Moskou en stond voortdurend op gespannen voet met het Sibrevkom, het territoriale gezag van het Siberische Revolutionaire Comité. (afb. 3) Omdat de gevolmachtigden van het Bureau ter plaatse zelf ternauwernood konden overleven, bekoelde de revolutionaire ijver al snel en kon het Sibrevkom in 1923 met nauwelijks verholen *Schadenfreude* aan het Volkscommissariaat melden dat men daar niet op een antwoord op zijn directieven meer moest verwachten, omdat er niet één gevolmachtigde meer over was. (afb. 4) Vanuit Lenins optimistische visie kon men in het Hoge Noorden het probleem van de dramatische ontwikkelingsachterstanden aanpakken zonder zich over het nationale vraagstuk zorgen te hoeven maken – bij gebrek aan duidelijk afgebakende groepen en bij gebrek aan nationaal bewustzijn. Tegelijk vormden zij gezien vanuit Lenins imperialismetheorie met hun primitieve communisme het ultieme proletariaat en dus het ideale laboratorium voor bolsjewistische propaganda en ontwikkelingswerk. De inheemse maatschappijen bestonden geheel uit onderdrukte en uitgebuite arbeiders, terwijl de Russische tussenhandelaren de klassenvijand vertegenwoordigden. Deze ideologische paradox werd gerechtvaardigd met de constatering dat ieder van "haves" in het Hoge Noorden van vandaag op morgen een arme sloeber kon worden, als zijn rendieren het slachtoffer werden van een epidemie of sneeuwstorm, terwijl elke "havenot" met wat jachtgeluk door de verkoop van een paar zwartvos-pelzen plotseling een man *in bonis* kon worden.

Zo vonden etnografen met een revolutionair-populistische achtergrond en nieuwe enthousiaste partijkaders elkaar in de gezamenlijke uitdaging om "bijna neolithische rendierhouders en jagers te verheffen tot het niveau van de wereldbeschaving" – met als gezamenlijke tegenstander de lokale vertegenwoordigers

Afbeelding 3: De eerste conferentie van het Ostjak-district.

van de staatsbureaucratie die ook persoonlijk belang hadden bij de voortgaande uitbuiting door tussenhandelaren.²¹ Bij gebrek aan politieke en financiële steun vanuit Moskou leverde het revolutionaire elan niet meer op dan onwaarsachtige proclamaties, zoals de resolutie van het eerste congres van inheemse gedelegeerden in Tsjabarovsk aan de Amoer in 1924:²²

"Gehoord hebbend de verslaglegging over de positie van de vrouw onder het Sovjetgezag, hebben wij inheemsen voor het eerst kennis genomen van de rechten die de Sovjetregering de vrouw gegeven heeft. Nu pas begrijpen wij hoe zwaar het leven van onze vrouwen is. Wij stemmen in met alle maatregelen die de Sovjetregering neemt in het kader van de vrouwenemancipatie en de bescherming van de rechten van de vrouw en wij achten het ontoelaatbaar om vrouwen in omstandigheden te laten leven die met slavernij vergelijkbaar zijn, zoals dat tot nu toe het geval is geweest."

Gezien de nomadische leefwijze van de kleine volkeren van het Hoge Noorden accepteerde het Sovjetgezag zelfs dat in plaats van dorpssovjets per clan driemans-sovjets gevormd werden – tot bleek dat in Narym leden van dezelfde clan heel verschillende migratieroutes volgden en dat de onmogelijke Tsjoektsji niet eens een clanstructuur kenden. Het gevolg was dat er aan de praktijk van het dagelijkse leven in de toendra niet veel veranderde; de dorpsoudsten vormden nu de "clan-sovjet". Zo ontstond bij de Nenetsen in 1927 het volgende bericht:²³

²¹ Geciteerd in: Slezkine, *Arctic Mirrors*, 150.

²² Geciteerd in: Slezkine, *Arctic Mirrors*, 156.

²³ Geciteerd in: Slezkine, *Arctic Mirrors*, 175-176.

"Sinds de verkiezingen vormen kameraad Jamkin en kameraad Lyrmin de clan-sovjet en zij kregen van de vorige sovjet de doos met documenten, het oude stempel en de speld van de voorzitter. We hielden in deze periode drie vergaderingen en vijf rechtszittingen. ... In de zomer stak iemand de toendra in brand en waren we in gevaar. ... We bezochten de vergaderingen van het uitvoerend comité van het district niet omdat het te ver weg was. We voerden de mondelinge opdrachten van het comité uit, maar de schriftelijke bleven liggen, omdat er geen secretaris is en niemand kan lezen. De kinderen gingen niet naar school omdat de ouders dat weigerden. Afgezien daarvan gingen we nergens naartoe en deden we niets."

De omzichtige benadering – bij gebrek aan middelen en activisten, maar ook uit zorg om de kwetsbare economie en cultuur van de inheemsen – kon de macht van de lokale machthebbers niet breken en niemand maakte zich illusies dat de bovenstaande resolutie ooit de vrouwen in de rokerige *yurts* op

de sneeuwbedekte toendra bereikte.²⁴ Des te bewonderenswaardiger is de zendingsijver waarmee enkele duizenden geschoolde etnografen en ongeschoolde avonturiers, maar ook artsen en leraren midden jaren '20 op weg gingen naar het Hoge Noorden – sommigen moesten hun opdrachtgevers na een jaar laten weten dat ze er nog niet in geslaagd waren om hun standplaats überhaupt te bereiken. Een arts berichtte:²⁵

"Het is een misverstand om te denken dat het werk in het Noorden alleen uit heroïek en romantiek bestaat. ... Het hele jaar in

Afbeelding 4: Locale partijbijeenkomst in het Hoge Noorden, jaren '20.

²⁴ Gregory J. Massell, *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919-1929* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1974), 159-179, John J. Stephan, *The Russian Far East. A History* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1994)

²⁵ Geciteerd in: Slezkine, *Arctic Mirrors*, 169.

een *choem* of een *jaranga*, bij 50 graden onder nul, eindeloze sneeuwstormen waardoor je dagenlang niet naar buiten kunt. ... Geen wasgelegenheid, wekenlang je jas niet uittrekken die stijf staat van de vlooien. Probeer maar eens om patiënten te behandelen met medicijnen die in de fles bevroren zijn en uit je gevoelloze vingers vallen. ... In de winter kun je niet ademen van de kou, in de zomer loop je door wolken van muggen en vliegen die in je neus, ogen en oren gaan zitten ... De enige redding is de dikke rook van het vuur. Nee, dit is geen heroïek, alleen veel ongerief."

Vanaf het begin van Stalins geforceerde moderniseringspolitiek in 1928 golden dergelijke realistische prognoses plotseling als "defaitisme" en "heulen met de klassenvijand". De tomeloze, onrealistische ijver waarmee geprobeerd werd alle structurele moderniseringsblokkades te slechten door "vijanden van de revolutie" als schuldigen aan te wijzen, veranderde in die jaren het politieke en maatschappelijke klimaat drastisch. Voor de partijleiding in Moskou had het Hoge Noorden toen zeker geen prioriteit, maar zoals zo vaak waren het de etnografen en de activisten van het Comité van het Noorden zelf die interne machtsconflicten en beleidskwesties politiseerden en ideologiseerden. De voorstanders van centrale controle over de kleine volkeren van het Hoge Noorden maakten hun pogingen om diegenen die voor een voorzichtige modernisering en inheemse autonomie pleitten, te overvleugelen tot onderdeel van Stalins revolutie. Ondanks hun veel grotere ervaring in het veldwerk in de toendra moest deze gradualistische factie het in het klimaat van het Eerste Vijfjarenplan (1928-1932) wel afleggen: Hun belofte om vanaf nu sjamanen als klassenvijanden te vervolgen en rendierhouders met een wat grotere kudde vanwege het ongeoorloofde bezit van productiemiddelen als koelakken te beschouwen, was slechts een achterhoedegevecht.

Om zelf geen risico te lopen, probeerden lokale bestuurders de revolutionaire euforie een slag voor te blijven, collectiviseerden alle rendieren en verklaarden ook de bezitters van visnetten tot koelakken. En niet ten onrechte – in het Korjak district werden partij- en Sovjetleiders gefusilleerd die gemene zaak met de koelakken gemaakt zouden hebben. Deze eerste hectische fase van de collectivisatie van landbouw en visserij, de confiscatie van productiemiddelen en de "de-koelakisering" verliep chaotisch, met desastreuze gevolgen voor de inheemse economische en maatschappelijke structuren. Na het tellen van de rendieren aan de hand van een centraal bepaalde koelakkennorm kwam het partijcomité van het Kolyma district tot de onthutsende conclusie dat de lokale nomaden geen primitieve communisten waren, maar dat 73% van hen tot de klasse van de uitbuiters behoorde. Sociaal werk, onderwijs en wat nu denigrend "kul'turničestvo" (cultuur-gedoe) werd genoemd, waren hier niet de juiste aanpak – hier moest de partij met harde hand ingrijpen.

Zelfs de meest overtuigde activisten van Stalins revolutie liepen echter in

het Hoge Noorden tegen nieuwe problemen aan: Hoe kon men (nog afgezien van de vertaalproblemen) een robbenjager wiens horizon niet groter was dan zijn jachtterrein duidelijk maken wat de "Oktoberrevolutie" was of hoe hij "petit-bourgeois elementen" diende te herkennen? Niet alleen het gebrek aan klassenbewustzijn bij de armste nomaden, maar ook de onmogelijkheid om greep te krijgen op de familiestructuren en de bezitsverhoudingen binnen de omvangrijke rendierkuddes dreef de partijactivisten tot waanzin. Een activist die wellicht zelf uit een Oekraïens dorp kwam waar het bezit van een koe, een paard en een paar hectare land voldoende was om een grote familie te voeden, kon moeilijk begrijpen dat een zelfde familie in het Hoge Noorden een kudde met honderden dieren en eindeloze toendravlaktes nodig had. Ook de sjamaan als identificeerbare klassenvijand bleek niet te bestaan. Bij veel nomadengroepen kwam men tot de conclusie dat iedereen bij gebrek aan een vaste dorpsstructuur een beetje voor zichzelf "sjamaande".

Net als elders in de Sovjet-Unie leidden de dramatische gevolgen voor de bevolking en vooral voor de economie al voor het einde van het Eerste Vijfjarenplan (1928-1932) ook in het Hoge Noorden tot een matiging van de plancijfers en een verlangzaming van de landbouwcollectivisatie. Terwijl zelfs de meest overtuigde activisten moesten twijfelen aan de haalbaarheid en de geschiktheid van deze transformatiestrategie voor de primitieve volkeren van toendra en taiga, gold de andere helft van Stalins transformatie, de culturele revolutie, als bij uitstek geschikt. Vooroorlogse etnografen, het Comité van het Noorden en Stalins stoottroepen verschilden wellicht van mening over het tempo en de middelen, maar over het einddoel – het vervangen van archaïsche gebruiken door een progressieve cultuur – bestond eensgezindheid. (afb. 5) De combinatie van alfabetisering, technische opleiding en partijscholing voor inheemse studenten werd echter opnieuw niet alleen onmogelijk gemaakt door de enorme culturele kloof tussen de inheemsen en hun Russische leraren, maar ook door de obstructie van de lokale partij- en staatsbureaucratie. Het bestrijden van analfabetisme was een logisch beginpunt voor een gradualistische benadering van de ontwikkelingsachterstanden op cultureel gebied. Stalins vijfjarenplan vereiste echter een drastischere aanpak en snellere resultaten.²⁶ De jonge partijactivisten en etnografen die deze verantwoordelijkheid op zich namen, wisten nauwelijks waar ze moesten beginnen – bij de bloedwraak, de polygamie of de hygiëne in de yurts? Duidelijk was wel dat terwijl de koelakken schuld hadden aan de economische achterstand, de sjamanen zouden moeten boeten voor het in stand houden van primitieve gebruiken. De jonge activisten in hun zogenaamde "rode tent" hadden weinig middelen om het gezag van de sjamaan te breken.

De belangrijkste doelgroep van het culturele werk waren de vrouwen. Het harde werk van de gedweë vrouwen in afschuwelijke hygiënische omstandig-

²⁶ Francine Hirsch, "Getting to Know 'The Peoples of the USSR': Ethnographic Exhibits as Soviet Virtual Tourism, 1923-1934", *Slavic Review* 62 (2003), 683-709.

heden was voor de culturele werkers het ultieme bolwerk van de archaïsche maatschappij. Het verzet van de vrouwen bij veel dorpsgemeenschappen tegen emancipatie bleek echter net zo hardnekkig als hun verzet tegen het baden. Ook lokale competities voor de schoonste tent konden daar weinig aan veranderen. Men slaagde er niet in om de vrouwen om te vormen tot bondgenoten van de revolutie binnen de traditionele gemeenschappen. Ook nieuwe initiatieven om dan met scholing voor de nog onbedorven kinderen van de Evenken en Tsjoeektsji te beginnen, stuitten op onverwachte hindernissen. Vanzelfsprekend probeerden de ouders die de kinderarbeid niet konden missen, met hun kroost verder te trekken voor de school begon. Ook de kinderen waren volgens een wanhopige leraar "volstreckte wilden" en het beschavingsoffensief moest beginnen met wassen, haren knippen, op een stoel zitten, met bestek eten en in een bed slapen voordat aan lezen en schrijven te denken viel. (afb. 6).

Het uiteindelijke doel van de alfabetisering, het creëren van communicatiemiddelen voor ideologische indoctrinatie leek daardoor onbereikbaar. Het Instituut voor de Volkeren van het Noorden boog zich rond 1930 over het standaardiseren van de inheemse talen en ontwikkelde voor elke taal een geschreven vorm op basis van het Latijnse alfabet (omdat het Cyrillische schrift geassocieerd werd met de oude Russificatiepolitiek).²⁷ Zelfs in het ideale geval dat de leraren de lokale taal spraken en de schoolboeken op tijd arriveerden uit Moskou, bleek de spraakbarrière voor het ideologische werk onoverbrugbaar. Een leraar bij de Tsjoeektsji klaagde:²⁸

Afbeelding 5: De eerste film in een Siberisch dorp.

²⁷ Isabelle Kreindler, "A Neglected Source of Lenin's Nationality Policy", *Slavic Review* 36 (1977), 86-100.

²⁸ Geciteerd in: Slezkine, *Arctic Mirrors*, 242.

"Ik ben er in geslaagd om de kinderen de basisbeginselen van klassenbewustzijn en een elementair begrip van de uitbuiting van de armen door de rijken bij te brengen. Het mag absurd klinken, maar voordien hadden de kinderen hiervan geen enkele notie. Daarom moeten de leraren hard werken ... om de kinderen gevoelens van haat tegen het sjamanisme en de uitbuiting bij te brengen. Dit wordt bemoeilijkt door het feit dat de Tsjoecksji taal nog steeds geen woorden heeft voor bepaalde sociaal-economische fenomenen. Er is bij voorbeeld geen woord voor 'strijd' in de zin van 'klassenstrijd'."

Veel kinderen en ouders zagen schoolbezoek als gunst die ze aan de Russen verleenden en verwachtten tastbare tegenprestaties. Van een soortgelijk pragmatisme getuigde de verering van de amuletten van de sjamaan samen met voorrevolutionaire Orthodoxe iconen en nieuwe portretten van Lenin.²⁹

Ook na de ideologische *Sturm und Drang* van het Eerste Vijfjarenplan werden *social engineering* en *ethnic engineering* in het Hoge Noorden nog decennialang voortgezet. De overdreven ideologische ambities en rechtvaardigingen werden echter stilzwijgend terzijde geschoven. In 1932 werd daarmee ook de etnografie als academische discipline afgeschaft: Het bestaan van een dergelijke discipline op zich suggereerde dat Stalins Grote Transformatie nog niet overal geslaagd was – een realiteit die niemand graag onder ogen wilde zien, laat staan

hardop uitspreken. De partijkaders verloren hun belangstelling voor de theoretische debatten tussen de "linkse deviationisten" die een universeel ontwikkelings-schema ook in het Hoge Noorden wilden toepassen en de "rechtse opportunisten" die dat wat nu

Afbeelding 6: Een Saami familie voor een yurt, rond 1900.

²⁹ Slezkine, "The Fall", , Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1992), Meurs, "Die sowjetische Ethnographie"

als "primitieve overblijfsels" in het moderniseringsproces gezien moest worden, als een oercommunistiche klasseloze maatschappij wilden beschouwen. De verschillende facties in het Comité van het Noorden bestookten elkaar bij gebrek aan duidelijke partijrichtlijnen erratisch met beschuldigingen van "Trotskisme", "vulgair egalitarisme" of "neopopulisme". Na honderd jaar tsaristische en communistische pogingen om greep te krijgen op de nomadische gemeenschappen en hun primitieve economieën was de ontgoochelende conclusie dat de bolsjewistische activisten daar net zo min in geslaagd waren als de tsaristische *jasak*-inners.

Gelukkig is het historiografische beeld coherenter en helderder dan de historische realiteit. De omgang met de volkeren van het Hoge Noorden van de hervormingen van tsaar Alexander II tot de consolidering van Stalins Grote Transformatie onderstreept de kwalitatieve verschillen in moderniseringsambities tussen de tsaren en de bolsjewieken, ook al waren de verschillen qua resultaat misschien minder dramatisch. Dit geldt niet alleen voor *social engineering*, maar vooral ook voor *ethnic engineering*: De communistische indigenisatiepolitiek en het nationale emancipatiebeleid van het interbellum verschilden net zo zeer van de halfslachtige Russificatiepolitiek eind 19e eeuw als van de systematische Russificatie na de Tweede Wereldoorlog. Het dilemma dat modernisering en het behoud van de authentieke inheemse culturen twee onvereenigbare doelstellingen zijn, vormt de rode draad die de populisten uit de tsarentijd met de bolsjewistische modernisering en de actuele problemen in de (sub)polaire gebieden van Rusland verbindt.

Het moge ook duidelijk geworden zijn dat hier in het interbellum geen sprake was van een "totalitaire" *grand strategy* die door gehoorzame activisten omgezet werd. De interactie van verschillende facties en belangengroepen op lokaal niveau en de tegenstrijdige theorieën die de communistische leer en de ijzige realiteit met elkaar in overeenstemming moesten brengen is voor ons vijftig jaar na dato nog bijna net zo verwarrend als voor een Russische etnograaf destijds. Het ideologische elan en het vooruitgangsgeloof van duizenden activisten die zittend op stinkende ijsbeervellen in rokerige yurts probeerden om bij -40 °C ongewassen kleine Tsjoecksji de basisprincipes van de klassenstrijd bij te brengen, zijn echter boven elke twijfel verheven. •

Wim van Meurs behaalde zijn Master (1988) en promotie (1993) aan de Universiteit Utrecht in *Geschiedenis van de internationale betrekkingen en Oost-Europa studies*. Hij was postdoc aan het Oosteuropa-Instituut van de Vrije Universiteit Berlijn en docent Oosteuropese geschiedenis aan de Vrije en de Humboldt Universiteit in Berlijn (1994-1999).

Robert-Jan Wille

De wetenschappelijke expeditie als nationale daad

Nederlandse koloniale biologie tussen de publieke sfeer en de staat, 1842-1900

In november van het jaar 1887 liet de botanist Melchior Treub aan het lezerspubliek van het gezaghebbende tijdschrift *De Gids* weten dat het uur van de waarheid voor Nederland én de Nederlandse wetenschap was aangebroken:

"Er is nu voor ons Nederlanders, in den laatsten tijd, eene [...] belangrijke verandering [...] op te merken. Eene zoodanige wier invloed niet anders dan gunstig kan zijn, wanneer wij ons houden aan [...] de les van den *natuuronderzoeker*: "Slechts" dat organismus blijft flink en levenskrachtig, dat zich geheel naar de nieuwe levensvoorwaarden weet te voegen."

Om te vervolgen met:

"De bedoelde verandering betreft niet het Nederland, de kleine natie in Europa, maar het Nederland, de groote koloniale mogendheid in het Oosten. Zij berust op de hoogere waarde, welke alle groote natieën in Europa aan koloniaal bezit zijn gaan toekennen. Niet in de eerste plaats als directe bron van inkomsten voor de bezittende staten; veeleer, omdat koloniaal bezit nieuwe velden opent, waarop de zonen des lands, tot uiting van geest- en werkkraft, uitgebreide gelegenheid vinden, op die wijze middellijk tot de welvaart van het moederland bijdragend. De wedkamp om aanzien en beteekenis tusschen de Europeesche volkeren is door die beweging, voor een veel grooter deel dan te voren, overgeplaatst naar de zonnige tropische landen, waar de kleuren der westersche natieën wapperen."¹

Nederland was natuurlijk helemaal geen klein land in Europa, vond Treub, directeur van 's Lands Plantentuin in Buitenzorg in Java. Nederland was met al zijn Indische bezittingen één van de grote koloniale mogendheden in de wereld. Daarnaar moest dan ook maar gehandeld worden!

¹ Melchior Treub, 'De openingsrede voor het eerste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres', *De Gids* 51 (1887) 336-349, aldaar 344 (cursivering RW).

Zich nog maar net bewust van het prestige dat aan het bestuur van Nederlands-Indië kleefde, aan het eind van de negentiende eeuw, leefde bij publicisten als Treub het gevoel dat Nederland dan ook maar een grotere verantwoordelijkheid op zich moest nemen, die hoorde bij een grote mogendheid en die mogelijk door andere landen verwacht werd. Eén van de mogelijkheden om als land met dergelijke verwachtingen om te gaan, was volgens de botanist voldoende te investeren in technologie en natuurwetenschap en dus wetenschappelijke successen te behalen. Het Duitse Rijk en de Verenigde Staten gaven het goede voorbeeld.

Treub bedacht het volgende: stuur zoveel mogelijk Nederlandse wetenschappers (het liefst jongezonen des lands) naar de koloniën om uitgebreid de flora en fauna te onderzoeken. Dat zou niet alleen bijdragen aan de 'geestkracht' van de wetenschappers zelf, maar ook aan het Nederlandse wetenschappelijke klimaat en de welvaart in het algemeen. Het moest snel gebeuren, want andere landen hadden al veel succesvolle onderzoekers naar 'ons' Indië gestuurd.

Afbeelding 1: Melchior Treub, 1851-1910 (bron: ING).

Ook voor hemzelf was het belangrijk dat nieuw natuuronderzoek op zijn beurt weer bijdroeg aan de verfijning van bestaande kennis over de evolutionaire stamboom van het leven, sinds de publicatie van Darwins *On the origin of species* in 1859 een gebruikelijk onderzoeksmotief voor biologen.² Deze evolutionaire natuurwetten konden op hun beurt weer vertaald worden naar sociaal-politieke analyses over de strijd van de 'Europese volkeren' om het bestaan, analyses waarin naties werden voorgesteld als organismes. Deze vertaalslag wordt ook wel 'sociaal-biologisme'³ genoemd en was geenszins een specifiek Nederlandse ontwikkeling.⁴ Door dit sociaal-biologisme konden zoölogen en botanisten zich presenteren als dé deskundigen bij uitstek.

² Peter Bowler, *Life's splendid drama. Evolutionary biology and the reconstruction of life's ancestry, 1860-1940* (Chicago 1996).

³ Piet de Rooy, 'Bouleeren met de evolutie. Over de samenhang tussen apen, negers en het proletariaat', *De Gids* 154 (1991) 343-366. De Rooy prefereert sociaal-biologisme boven het besmette en door latere gebeurtenissen in de twintigste eeuw overschaduwde term 'sociaal-darwinisme'. Het voordeel is dat op deze manier ook niet-darwinisten beter te begrijpen zijn als mensen die inspiratie uit de biologie haalden voor de politiek. De term is algemener en minder gekoppeld aan de darwiniaanse biologie (natuurlijke selectie op soortniveau en overbrenging van erfelijk materiaal), waardoor het op een algemenere notie van evolutiebiologie geïnspireerde politiek gedachtegoed dat zo kenmerkend was voor deze periode niet meteen wordt uitgesloten.

⁴ In zijn proefschrift vergeleek Cor Hermans de receptie van de ideeën van Darwin en de sociale toepassingen ervan die hij wel 'sociaal-darwinisme' noemt (zie voetnoot 3) in Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland. Zie: Cor Hermans, *De dwaaltocht van het*

Verderop zal dieper ingegaan worden op de betekenis van deze 'sociaal-biologische' oproep van Melchior Treub in *De Gids*. Het kan namelijk geen toeval zijn dat Nederlandse overheidsdepartementen, in een periode waarin tijdschriften als deze opriepen tot meer wetenschappelijke activiteit, in de tropen gingen experimenteren met staatssteun aan fundamentele wetenschap. Voorheen was een liberaal staatsman als Thorbecke niet heel enthousiast geweest over het steunen van niet direct nuttige wetenschap door de rijksoverheid.⁵

Door de nieuwe Wet op Hoger Onderwijs van 1876 waren de universiteiten ingrijpend veranderd, hadden ze meer leerstoelen gekregen en waren ze meer dan ooit staatsinstellingen geworden die academisch onderzoek *structureel* gingen faciliteren. Daarnaast had het drietal Leiden, Utrecht en Groningen gezelschap gekregen van een concurrerende gemeentelijke universiteit van Amsterdam.⁶ De Nederlandse arbeidsmarkt was op het gebied van academisch onderwijs én onderzoek zo dus een stuk groter geworden. Waar de studenten-aantallen langzaam maar geleidelijk waren gestegen, was het aantal academische vacatures (met name in de natuurwetenschappen) ineens enorm gegroeid. De decennia erna zouden onderzoekers veel energie gaan steken in het verdedigen van die plotseling verkregen onderzoekstijd tegen de uiteindelijk door de blijvende studentengroei weer de overhand nemende toename van onderwijsdruk, waarbij voortdurend werd gevraagd om nieuwe leerstoelen.

Echter, staatssteun aan fundamentele wetenschap werd na 1876 niet alleen *indirect* mogelijk gemaakt door de vernieuwde rijksuniversiteiten. In dezelfde periode begon de staat ook steeds meer fundamentele wetenschap *direct* ondersteunen. Overheidsambtenaren die zich bezig hielden met Landbouwbeleid gingen structureel in wetenschappelijk onderzoek investeren.⁷ Zo leende het ministerie van Marine bijvoorbeeld in 1900 één van haar Indische schepen voor een jaar uit aan een wetenschappelijke expeditie door Nederlands-Indië, de Siboga-expeditie, geleid door de Amsterdamse zoöloog Max Weber.

•

sociaal-darwinisme. Vroege sociale interpretaties van Charles Darwins theorie van natuurlijke selectie 1859-1918 (Amsterdam 2003).

⁵ Frans van Lunteren, 'De oprichting van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut: Humboldtiaanse wetenschap, internationale samenwerking en praktisch nut', *Gewina* 21 (1998) 216-243.

⁶ De Amsterdamse universiteit (1877) kreeg al gauw gezelschap van een tweede universiteit, de Vrije Universiteit van Abraham Kuyper. Echter, als we kijken naar universitaire begrotingen, promotierechten en de aanwezigheid van natuurwetenschappen, begon deze universiteit pas vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw een rol van betekenis te spelen. Misschien wel meer aandacht in de toekomst verdienen de 'hogescholen' van Delft en Wageningen die vanaf 1905 als 'speciale universiteiten' een veel grotere rol hebben gespeeld in het academische onderzoeksveld.

⁷ Landbouwambtenaren hebben aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw dan weer bij het Departement Binnenlandse Zaken, dan weer bij het departement Waterstaat, Nijverheid en Handel gehoord (hoewel aanvankelijk ook Waterstaat, Nijverheid en Handel onderdelen waren van Binnenlandse Zaken). Onder Binnenlandse Zaken ressorteerden tot ver na de Eerste Wereldoorlog ook de afdelingen die zich met hoger onderwijs en wetenschap bezighielden. Er was dus overlap met

Op deze Nederlandse expeditiecultuur van het fin-de-siècle zal hieronder worden ingegaan, maar niet zonder een ander voorbeeld te geven van het belang van Indië bij het totstandkomen van directe steun van de Nederlandse staat aan wetenschap. In Indië zelf, waar namelijk geen universiteiten bestonden, werd het natuurwetenschappelijk onderzoek door de overheid zelf uitgevoerd, met als hoogtepunt een nieuw en volledig door natuurwetenschappelijk onderzoek gedomineerd Departement van Landbouw.⁸ Treub werd hiervan de eerste directeur. Mede door eerder dank zij hem georganiseerde wetenschappelijke expedities naar Indië was hij in het centrum komen te staan van het wetenschapsbeleid van de Indische overheid.

In dit artikel wil ik analyseren in hoeverre juist de 'biologische wetenschap' heeft bijgedragen aan een denken, waarin nationale overheden in de internationale race om het bestaan gingen investeren in prestigieuze wetenschap, en wel als eerste in die wetenschappen die nu net de metafoor van de 'survival of the fittest' hadden aangeleverd en het denken van staten in termen van 'organismes' hadden gestimuleerd: de zoölogie en de botanie, en daaraan verbonden subdisciplines als vergelijkende anatomie, experimentele embryologie, paleontologie en ecologie, disciplines die men in Europa en de VS in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk aan 'biologie' is gaan noemen.⁹ Eén van de graadmeters van het denken van een politieke-culturele elite over hoe een staat moet handelen, is het tijdschrift *De Gids* geweest, waarin Treub bovengenoemd artikel plaatste.

Kunnen we in *De Gids* bij Treub en anderen iets zien van een 'olympisch denken', het verbeelden van een nationaal gemeenschap, maar dan geplaatst in een internationaal veld van concurrerende staten? Moest de eigen natiestaat 'hoger', 'sneller' en 'sterker' zijn op bepaalde terreinen dan andere naties (of: *altius*, *citius*, *fortius*, zoals de stichter van de Olympische beweging in 1894 Pierre de Coubertin het later formuleerde)? Zeker is dat dit 'olympische denken' hand in hand ging met het tegelijkertijd groeiende internationalisme van de wetenschappers rond 1900. Net zoals de olympische sportbeoefening is wetenschap iets dat én nationale prestige stimuleert én een claim legt op het univer-

•

landbouw waar het ging om het landbouwonderwijs- en landbouwproefstationsbeleid. Onder Waterstaat vielen weer instanties als het KNMI en instituten die zich bezighielden met de zeevisserij en het mijnwezen.

⁸ W. M. F. Mansvelt, De omzetting van 's Lands Plantentuin tot departement van Landbouw (Batavia z.j. [1937]); Andrew M. Goss, The floracrats: civil science, bureaucracy, and institutional authority in the Netherlands East Indies and Indonesia, 1840-1970 (dissertatie University of Michigan, Ann Arbor 2004).

⁹ Hoewel paleontologie nog altijd een status heeft die het midden houdt tussen biologie en de pas in de twintigste eeuw duidelijker afgebakende 'aardwetenschappen', maar dat is een ander verhaal. Ik verwijs de lezer verder naar: Bert Theunissen en Rob Visser, De wetten van het leven. Historische grondslagen van de biologie 1750-1950 (Baarn 1996) en Martin Rudwick, The meaning of fossils. Episodes in the history of palaeontology (Chicago en Londen 1985).

sele: zij moedigt internationale bedrijvigheid en contacten aan. Die claim zorgt wél voor een spanningsveld tussen de universele wens en de nationale stijl. Misschien is 'olympisch internationalisme' inderdaad een term voor de ontwikkeling van de wetenschap en de wetenschapspolitiek vanaf het einde van de negentiende eeuw.¹⁰

Darwin, Wallace, expedities en Indië

Wetenschappelijke expedities brengen gewoonlijk onderzoeksobjecten in kaart die de bijzondere belangstelling van deelnemers én van financiële sponsors heeft. In de laatste helft van de negentiende eeuw en de twintigste bestond een enorme belangstelling vanuit de Nederlandse wetenschap, handel en overheid voor de archipel van Nederlands-Indië, het latere Indonesië.

Dit had waarschijnlijk niet alleen te maken met het nieuwe Nederlandse politieke imperialisme en het daarmee samenhangende prestige-denken – vanaf grofweg 1870 – en de daarmee samenhangende brede aandacht voor Indië in de Nederlandse cultuur, maar ook met de mondiale wetenschappelijke interesse voor de tropenwereld, in het kielzog van de reizen van Charles Darwin en Alfred Wallace. Deze twee biologen hadden met hun ideeën over evolutie, natuurlijke selectie en de gemeenschappelijke oorsprong van mens en dier niet minder dan een revolutie in de wetenschap bewerkstelligd.¹¹

Exacte cijfers zijn er niet, maar vanaf de jaren zeventig werden vanuit Nederland meer wetenschappelijke expedities naar Nederlands-Indië georganiseerd dan voorheen, al dan niet (gedeeltelijk) gesteund door de Nederlandse en Indische overheden. Het initiatief lag bij organisaties zoals het *Aardrijkskundig Genootschap* (opgericht 1873) en de *Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën* (opgericht 1890; later ook wel Treubmij genoemd, naar Treub, die een van de centrale figuren was), die expeditionair onderzoek op de politieke agenda plaatsten, geld verzamelden en de expedities organisatorisch ondersteunden.

¹⁰ Paul Forman 'Scientific internationalism and the Weimar physicists: The ideology and its manipulation after World War I', *Isis* 64 (1973) 151–180; Geert Somsen, 'A history of universalism: conceptions of the internationality of science from the Enlightenment to the Cold War', *Minerva* (2008) 361–379; John Hoberman, 'Toward a theory of olympic internationalism', *Journal of Sport History* 22 (1995) 1–37.

¹¹ Voor het imperialisme na 1870: Maarten Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme: koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985); idem, *Tussen oriëntalisme en wetenschap. Het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land en Volkenkunde in historisch verband 1851-2001* (Leiden 2001); Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996). Voor de impact van Darwin en Wallace op de wetenschap, met name in de Pacific: Roy MacLeod en Philip F. Rehbock, *Darwin's laboratory. Evolutionary theory and natural history in the Pacific* (Honolulu 1994) en Eugene Cittadino, *Nature as the laboratory. Darwinian plant ecology in the German Empire, 1880-1900* (Cambridge 1990).

De Nederlandse 'expeditiehausse' was geen geïsoleerd fenomeen, maar past in de Europese ontwikkelingen van de negentiende eeuw. Die eeuw begon wat wetenschappelijke expedities betreft met grote gebaren. Te denken valt hierbij aan de Napoleontische expeditie in Egypte (1798-1801) en de reis van Alexander von Humboldt door Zuid-Amerika (1799-1804). Beide expedities legden fundamenteën voor de groei van negentiende-eeuwse veldwetenschappen zoals de meteorologie en de biologie. Een belangrijke impuls hebben deze wetenschappen gegeven aan de bestudering van oude culturen. Ze zijn echter ook te contextualiseren in het bredere kader van de politiek-culturele moderniseringsprocessen op het Europese (en Amerikaanse) continent, waarbij de centrale staat zich intensiever met de nationale publieke sfeer ging bemoeien. Tot die publieke sfeer behoorde ook de wetenschap.¹² De Napoleontische expeditie was één van de eerste grote expedities waarin nationale regering en centrale overheid de algehele verantwoordelijkheid op zich namen bij het organiseren van grote wetenschappelijke expeditietochten.¹³

In de loop van de negentiende eeuw hebben veel staten, waaronder de Nederlandse, wetenschappers op expeditie uitgezonden danwel ondersteund, met in de postnapoleontische periode als voornaamste doelstelling het verhogen van nationaal prestige en het bijdragen aan de (interne) orde van hun nationaal-koloniale rijken. In Java werden onder koning Willem I – mede geïnspireerd door activiteiten ten tijde van het Britse interregnum in Indië, 1811-1816 – veel wetenschappelijke activiteiten met een expeditionair karakter ondersteund.

Na de jaren dertig van die eeuw verminderde echter de Nederlandse staatssteun aan wetenschappelijke activiteiten, ook in de koloniën. Zowel de troonsabdicatie van de verlichte despoot koning Willem I in 1839 als de grondwetsherziening van Thorbecke in 1848 lijken geleid te hebben tot het nagenoeg verdwijnen van het vorstelijk initiatief op het gebied van cultuur- en wetenschapspolitiek in Nederland en de koloniën. De liberalen onder Thorbecke waren meer gebrand op het afbreken van oude (koloniale) structuren. Zij waren aanvankelijk niet gecharmeerd van staatssteun aan wetenschap.

Een aantal decennia later lijkt die liberale houding weer te veranderen. In de jaren zeventig van de negentiende eeuw brak namelijk een tweede fase

¹² Over de publieke sfeer (of beter: 'öfentlichkeit') en het ontstaan ervan in de eeuw vóór Napoleon: Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öfentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (herziene editie; Frankfurt aan de Main 1990).

¹³ Een 'online exhibition' over de Napoleontische expeditie naar Egypte is die van de Amerikaanse Linda Hall Library, http://www.lindahall.org/events_exhib/exhibits/napoleon/index.shtml. Bezoekdatum website: 02-12-2008. Over de betekenis van 'Humboldtiaanse wetenschap' voor de negentiende eeuw: Susan Faye Cannon, *Science in culture: the early Victorian period* (Folkestone 1978) en Michael Dettelbach, 'Humboldtian science', in: Nicholas Jardine, James Secord en Emma Spary, *Cultures of natural history* (Cambridge 1995) 287-304.

aan in de expeditionaire wedloop tussen de imperiale naties, met daarbij een belangrijke rol voor de lobby van geografen. Ontwikkelingen in de wetenschap en technologie hadden ervoor gezorgd dat er een vraag kwam naar grootschalige expedities. De kiemen voor twintigste-eeuwse *big science* werden gelegd. Laboratoria, instrumenten en vervoersmiddelen werden te duur om bekostigd te worden door individuele wetenschappers, wetenschappelijke genootschappen en universiteiten. Buiten Nederland werd al in de jaren vijftig direct door marindepartementen geïnvesteerd in grootschalig expeditionair onderzoek, met een meerkoppige bemanning en professioneel op wetenschappelijke expedities ingerichte zeilschepen als de *Novara* (Keizerrijk Oostenrijk; 1857-1859) en de *Challenger* (Groot-Brittannië; 1872-1876). Marindepartementen lieten voorheen hooguit *individuele* natuurwetenschappers op haar reguliere schepen toe en dan ook nog vaak in een dubbelfunctie als scheepsarts. Een uitstekend voorbeeld hiervan is de reis van de *Beagle* met Charles Darwin, van 1831 tot 1836. Over de Challenger- en Novara-expedities werd uitvoerig bericht in Nederlandse culturele tijdschriften zoals *Eigen Haard*, *De Tijdspiegel* en *De Katholieke Illustratie*, waarin de redacties opriepen tot Nederlandse initiatieven op het gebied van wetenschappelijke expedities.¹⁴

Een door het brede publiek gedragen idee van koloniale wetenschap als een nationale plicht heeft er mede voor gezorgd dat de Nederlandse overheid vanaf de jaren zeventig het *laissez-faire*-principe ten aanzien van nationale wetenschapsprojecten is gaan loslaten. Het tijdschrift *De Gids* heeft vermoedelijk een sleutelrol gespeeld hierin.

De koloniën en *De Gids*: een liberaal programma 1842-1899?

Het liberale tijdschrift *De Gids* is in de negentiende eeuw wel vaker een uitlaatklep geweest voor emotionele oproepen tot Nederlandse dadendrang in het algemeen en ten aanzien van Indië in het bijzonder. Twee artikelen die een grote politiek-culturele weerklank hebben gevonden, wil ik de lezer niet onthouden voordat ik inga op de betekenis van de bijdragen van koloniale natuurwetenschappers als Treub aan het tijdschrift en wat de mogelijke politieke en culturele resonantie dáárvan is geweest.

Zo beklagde in 1842 de schrijver en Gidsredacteur Potgieter zich, drie jaar na het oprichten van 'zijn' tijdschrift, over de Nederlandse slapheid van de negentiende eeuw en riep hij op tot meer actie, waarbij hij weer onmiddellijk kansen zag voor de handel op Indië. Daarin konden de Hollanders weer uitblinken. Niet voor niets stelde hij in zijn fictief portret van de familie van "Jan en

¹⁴ Barbara Allart, 'De wetenschap heeft 't uitgemaakt'. Wetenschapsbeelden in de Nederlandse publiekstitjdschriften 1840-1900 (Utrecht 2003). Zie ook Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 289-314.

Jannetje" vooral de stoere Indiëganger Jan Compagnie boven de slappe Jan Salie. Jan Compagnie was bij Potgieter een metafoor voor het roemruchtige verleden van de zeventiende eeuw, toen de VOC nog bestond (deze was in 1799 failliet gegaan). Jan Salie stond daarentegen voor de vroegnegentiende-eeuwse tijdsgeschiedenis die slap was, gedrogeerd door het kalmerende kruid *Salvia officinalis* ofwel salie. De strekking was dus ongeveer: tijd dat de VOC-mentaliteit ('compagniegeest') weer terugkwam!¹⁵

Volgens de historica Maartje Janse wilde het algemeen-culturele tijdschrift *De Gids* vooral de 'weg wijzen' en een eigen Nederlandse stijl voorleggen aan het publiek en de leidende elite.¹⁶ Volgens Remieg Aerts ging 'een tijdschrift als *De Gids* [...] voorop in het uitbreiden van de publieke ruimte' en bracht het 'voorlichting, kritiek en discussie buiten de besloten kringen van universiteit, genootschap en debatclub'.¹⁷ Jan Salie is in het Nederlandse collectieve geheugen blijven hangen en is uitgegroeid tot een vast onderdeel van het repertoire van Nederlandse schrijvers, wetenschappers en politici.

Eén jaar na het verschijnen van het artikel van Potgieter trad P. J. Veth, hoogleraar Oosterse talen en wijsbegeerte van het Amsterdamse Athenaeum (de voorloper van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam), toe tot de redactie. Waar Potgieter wakkerschudde, bemiddelde Veth. Hij zou zijn redacteurschap (tot 1876) gebruiken om het in zijn ogen voor Nederlanders veel te onbekende Indië voor het publiek te ontsluiten. In de periode 1857-1866 had 10% van *De Gids* Indië als onderwerp. De helft van de artikelen werd geschreven door Veth.¹⁸ Veth was een liberale activist en goed bevriend met het liberale kamerlid W. R. baron van Hoëvell, die een belangrijke rol zou spelen in het geleidelijk afschaffen van het Indische Cultuurstelsel, een stelsel dat in 1830 in Indië was ingevoerd en de bevolking verplichtte een gedeelte van het land te verbouwen voor de staat. Dit beschouwden de Nederlandse liberalen als immoreel.

Afbeelding 2: P. J. Veth, redacteur van de *Gids* en de 'inburgeraar' van Indië, 1814-1895 (bron: DBNL).

¹⁵ Maartje Janse, *De geest van Jan Salie. Nederland in verval? Verloren verleden* 17 (Hilversum 2002); W.D-s. [E. J. Potgieter], 'Jan, Jannetje en hun jongste kind', *De Gids* 6 (1842) 22-46.

¹⁶ Janse, *De geest van Jan Salie*, 46 en verder.

¹⁷ Remieg Aerts, 'Bevoegde autoriteiten. Burgerlijke intellectuelen in de negentiende eeuw. Een groepsportret', *Negentiende Eeuw* 22 (1998) 72-95, aldaar 84-85.

¹⁸ Paul van der Velde, *Een Indische liefde. P. J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië* (Amsterdam 2000) 106, waarin hij verwijst naar: Marloe Bindels, 'Indië in *De Gids* 1837-1900', *Indische Letteren* 12 (1997) 34-44.

Veth werd in *De Gids* ook de popularisator van de evolutiebioloog Alfred Wallace (een strikte boedelscheiding tussen de studie van talen, wijsbegeerte, aardrijkskunde en biologie bestond toen nog niet) en sinds 1873 was hij de eerste voorzitter van het *Aardrijkskundig Genootschap*. Hiermee was hij verantwoordelijk voor de organisatie van de eerste grote Nederlandse expedities. Na de regulering van het rijk van de universiteiten in 1876 ging Veth in Leiden een nieuwe leerstoel 'geschiedenis, letterkunde, oudheden, instellingen, zeden en gewoonten der volken van de Indische Archipel; physische aardrijkskunde van de Indische Archipel' bekleden. Inmiddels was hij ook gestopt met het redacteurschap van *De Gids*. In de ruim 33 jaar dat hij redacteur was geweest, had hij er veel energie in gestopt. Waar hij in het begin van zijn redacteurschap nog wel eens dacht over een aansluiting van Nederland bij de Duitse bond, aangestoken door het liberale reveil in de jaren veertig in de Duitstalige gebieden, werd hij zich later steeds meer bewust van het feit dat een eigen Nederlandse nationale stijl het beste was en dat die deels gevonden kon worden in Indië.¹⁹

De mantra van Hollandse geest- en daadkracht en de daarbij behorende ongecompliceerde expansie duurde grofweg een halve eeuw. Na 57 jaar mocht het voor de sociaal-liberale advocaat C. Th. van Deventer wel een beetje minder zijn met 'Jan Compagnie'. Ook hij greep naar *De Gids* om die opinie te ventileren. In 1899 stelde Van Deventer in het artikel 'Een Eereschuld' dat het tijd was om de Nederlandse exploitatiepolitiek in Indië te staken en geld in de Indische kas terug te storten. Dadendrang zou nu meer moeten gaan om het opstuwen in de vaart der volkeren van de Indische bevolking zélf. Tevens deze tekst is in de canon van de koloniale en politieke literatuur terechtgekomen.²⁰

Bovenstaande artikelen symboliseren het begin én het einde van een tijdperk, waarin er nog genoeg ruimte was voor expansie van het liberale gedachtegoed en waarin ook Indië kansen bood voor export van een liberaal-nationalistisch geïnspireerde handelsgeest. De geschiedenis van het liberalisme (en het imperiale nationalisme) ná Van Deventer is er een van uit elkaar groeien, versplintering en van in het defensief geraken.²¹

¹⁹ Van der Velde, Een Indische liefde.

²⁰ Jan Breman, 'Ten geleide', in: Remieg Aerts en Theodor Duquesnoy (red.), Een ereschuld. Essays uit *De Gids* over ons koloniaal verleden (Amsterdam 1993) 7-21, aldaar 13. Zie ook het herdrukte (en naar huidige spelling omgezette) essay van C. Th. van Deventer in deze bundel: 'Een ereschuld', 197-244.

²¹ Over de geschiedenis van het veranderende liberalisme na 1870 en vaak ook de relatie met het nationalisme: Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997); Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1910* (Amsterdam 1997); Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992); Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).

Ook natuurwetenschappers claimen hun plaats onder de tropenzon: Treub en *De Gids*

Een decennium vóórdat het artikel van Van Deventer werd gepubliceerd, waren er veel partijen die meenden dat de Nederlanders met hun Indische daadkracht er best een schepje bovenop konden doen. Eén van die partijen was die van de natuurwetenschappers.

Het was niet toevallig dat in 1887 juist Melchior Treub – en twee jaar later de Utrechtse zoöloog en Gidsredacteur Ambrosius Hubrecht – in het tijdschrift schreef over de wederzijdse betekenis van natuurwetenschap en de natiestaat. Treub kwam in dat jaar net terug uit Java. De Botanische Tuine genoot ook veel aanzien in het buitenland: Groot-Brittannië (Buitenzorg werkte nauw samen met de befaamde Kew Gardens) en Duitsland (vele Duitse wetenschappers kwamen onderzoek doen bij Treub).²² Treub had dus mede door zijn positie veel internationale contacten en observeerde van dichtbij hoe in andere landen wetenschappers opriepen tot nationale en imperiale activiteiten op het gebied van wetenschap.

Niettemin, Treub had wetenschap en wetenschapspolitiek in het buitenland al geanalyseerd voordat hij in 1880 naar Indië was vertrokken, toen hij nog aan de Leidse universiteit werkte. Nadat hij namelijk in 1877 terugkwam van de *Versammlung* (later ook wel *Gesellschaft*) *Deutscher Naturforscher und Aerzte* in München was hij zo onder de indruk van dit oudste jaarlijks rondreizende nationale congres van natuuronderzoekers (opgericht in 1822), dat hij in zijn eerste artikel voor *De Gids* enthousiast pleitte voor een dergelijke organisatie in Nederland. Hierbij verwees hij ook naar andere voorbeelden zoals de *British Association for the Advancement of the Sciences* (1831) en de *Association française pour l'avancement des sciences* (1872).²³

Meer nog dan tijdens de Britse en Franse congresbijeenkomsten raakten tijdens de Duitse bijeenkomsten vanaf het begin politiek, nationalisme en natuurwetenschap met elkaar gevlochten. De oprichter van de *Versammlung*, de natuurhistoricus Lorenz Oken, zag het congres als een manier om het Duitse volk te verenigen.²⁴ Het Duitse nationalisme werd vanaf de jaren zestig en vooral

²² Goss, *The floracrats*, 119-183; Eugene Cittadino, *Nature as the laboratory. Darwinian plant ecology in the German Empire 1880-1900* (Cambridge 1990); Donal P. McCracken, 'Fraternity in the Age of Jingoism: the British imperial botanic and forestry network', in: Benedikt Stuchtey, *Science across the European empires, 1800-1950* (Oxford 2004) 49-62, aldaar 52.

²³ Melchior Treub, 'Eene feest-vergadering', *De Gids* 32 (1879) 128-157, aldaar 132.

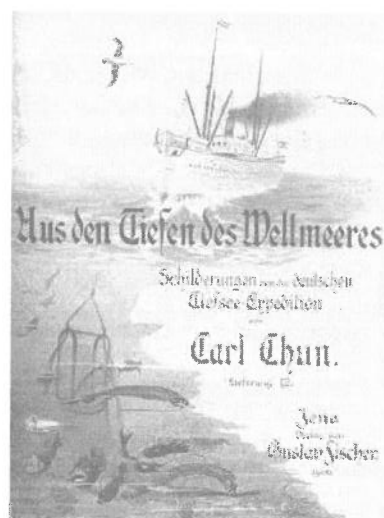
²⁴ Ralph Jessen en Jakob Vogel, 'Die Naturwissenschaften und die Nation', in: Idem (red.), *Wissenschaft und Nation in der europäischen Geschichte* (Frankfurt on Main 2003) 24-30; Schalenberg, Marc, 'Die Nation als strategischer Einsatz? Wissenschaftliche Geselligkeit und Wissenschaftspolitik in der Gesellschaft Deutscher Naturforscher und Ärzte und der

de jaren zeventig van de negentiende eeuw steeds meer gericht op (Pruisische en later Duitse) expansie over zee. Het was nog niet zo dat de Duitse wetenschappers – zoals de Duitse politici onder Keizer Wilhelm in de jaren negentig – al expliciet een 'Platz an der Sonne' claimden en een actieve *Kolonialpolitik* nastreefden, maar de zee werd – ook door wetenschappers – erkend als een veld waarop aanzien verworven kon worden. Zo werd in 1871, het jaar van de Duitse eenwording, in Rostock door een Duitse zoöloog en Noordpoolonderzoeker al gesteld dat wetenschappelijke expedities aan andere Europese landen de Duitse suprematie in de wetenschap konden laten zien. Wetenschap was voor deze Duitser niet minder dan 'das andere Bild von Deutschlands Macht auf dem Meere', waarbij aangetekend moest worden dat het eerste beeld natuurlijk de militaire macht was.²⁵ Het Duitse antwoord op de *Challenger*-expeditie kwam in 1898 met de *Tiefsee*-expeditie van het stoomschip 'Valdivia'. Men voer over de zeeën van het zuidelijk halfgrond, waarbij zowel de tropen (onder andere Congo) als de Zuidpool werden aangedaan. Ook in Sumatra lieten de Duitsers zich nadrukkelijk zien. Expeditieleider was de mari-nebioloog Carl Chun.

Het is lastig om na te gaan of Treub in zijn voorbereidingen op de bijeenkomst en het bijbehorende recensie-artikel van 1877 ook alle biologische voordrachten van de vorige Duitse bijeenkomsten had gelezen en of hij dus op de hoogte was van de ideeën van de Duitse zoöloog uit 1871). Echter, de nationaal-imperiale grondtoon van de lezing van de pool-onderzoeker in Rostock is ook te herkennen in Treubs latere 'geestkracht'-artikel in *De Gids* van 1887, waarmee ik deze bijdrage opende; wetenschappelijke expedities tonen en verhogen de macht van Nederland.

British Association for the Advancement of Science im Vergleich', in: Jessen en Vogel, *Wissenschaft und Nation in der europäischen Geschichte*, 41-58, aldaar 46 en verder.

²⁵ Jutta Kolkenbrock-Netz, 'Wissenschaft als nationaler Mythos. Anmerkungen zur Haeckel-Virchow-Kontroverse auf der 50. Jahresversammlung der deutschen Naturforscher und Ärzte in München', in: Jürgen Link en Wulf Wülfing (red.), *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Strukturen und Funktionen von Konzepten nationaler Identität. Sprache und Geschichte* 16 (Stuttgart 1991) 212-236, aldaar 221; een citaat van: Adolf Pansch, 'Ueber Winter- und Sommerleben auf der deutschen Nordpolarfahrt', in: *Tageblatt der 44. Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in Rostock vom 18. bis 24. September 1871* (Rostock 1871) 175-184, 175.

Afbeelding 3: Van de Tiefsee Expedition verscheen in 1900 ook een populaire bewerking door de expeditieleider en zoöloog Carl Chun (1852-1914).

Dat artikel, geschreven tien jaar na bovenstaand Gids-artikel over het Duitse congres en de noodzaak tot het oprichten van een Nederlandse zusterorganisatie, kan worden gezien als een verslag van de openingslezing door de arts Barend Stokvis op het *Nederlands Natuur- en Geneeskundig Congres* (NNGC) in Amsterdam. Er was dus in 1887 inderdaad een Nederlandse variant op de nationale Duitse natuurwetenschappelijk organisatie gekomen! Treubs oproep van tien jaar eerder om zo'n organisatie op te richten was gehoord.

De NNGC was een tweejaarlijks rondreizend natuurwetenschappelijk congres en werd een verbindingsorganisatie tussen enerzijds de wetenschappelijke staf van de Nederlandse universiteiten en de invloedrijke hoogleraren van de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen en anderzijds het bredere publiek én de politiek. De praktijk was dat eminente wetenschappers aan geïnteresseerden uit het hele land (mogelijk met politieke invloed) hun eigen onderzoek gingen presenteren en het nationale belang ervan gingen benadrukken. Ook de Nederlandse zusterorganisatie bood een forum voor allerlei nationale declamaties, zoals die van Stokvis. Treub gebruikte dus een beproefd liberaal medium (*De Gids*) om een nieuw medium (het natuurwetenschappelijk congres) te introduceren.

Maar een forum voor *nationale* natuurwetenschap was voor Treub niet voldoende wanneer daarop niet ook natuurwetenschap in de koloniën figureerde, dus *imperiale* natuurwetenschap: "Op onze Nederlandsche natuuronderzoekers rust namelijk een aanzienlijk deel der taak, de vaderlandsche eer in onze *Oost-Indische bezittingen* op te houden."²⁶

Waar de arts Stokvis in zijn openingslezing niet alleen inging op wat de de natuurwetenschap voor de natiestaat kon betekenen (prestige, welvaart, heldenverering), maar indirect ook aangaf wat de natiestaat voor de natuurwetenschap kon betekenen (morele en financiële steun van handel en overheid), ging Treub in zijn recensie van Stokvis' lezing verder. Zowel de wetenschap in Nederland als de Nederlandse wetenschap in Indië moesten ondersteund worden. De wetenschap in Indië had immers een grote staat van dienst.²⁷ Treub schreef:

"Is dan die eerste indruk, welken men thans bij de aankomst in Nederlandsch-Indië krijgt, die van verval? De begonnen spoorwegaanleg op Sumatra's westkust; de voorgestelde telegraphische verbinding tusschen Java, Bali en Celebes; de, naar men verneemt ernstig beraamde oprichting van een bacteriologisch-hygiënisch laboratorium te Batavia; de uitgave

²⁶ Treub, 'De openingsrede', 346 [Cursivering RW].

²⁷ Meer over de relatie tussen natuurwetenschap en de natie (en wat zij voor elkaar betekenen, zowel in de visie van de internationale tijdgenoten van Treub als volgens de interpretatie van hedendaagse historici): Jessen en Vogel, *Wissenschaft und Nation in der europäischen Geschichte*; Stuchtey, *Science across the European empires*.

van Verbeek's, in geheel Europa bekend werk over Krakatau; zijn dit al te gader teekenen van achteruitgang of van het tegendeel? Den goeden raad van een voormalig hoofdinspecteur volgend, hebben particuliere planters op Java op verscheidene plaatsen proefstations opgericht, ten bate van den landbouw, doch niet dan met aanzienlijke geldelijke opofferingen. Zou dit een blijk van verminderende of van vermeerderende levenskracht zijn?"²⁸

Traub vermoedde dat de Nederlanders een beeld hadden van een imperium in verval. Ze waren nog maar net door Stokvis overtuigd dat het wel meeviel met het moederland, maar dat nú handelen wel belangrijk was om toekomstig verval te voorkomen. Traub voegde hieraan toe de idee dat het óók wel meeviel met Indië zelf (maar dat wederom nu handelen wel belangrijk was).

Ergo: de Nederlanders moesten gebruik maken van wat door handel al was gecreëerd op het vlak van wetenschappelijke en technologische infrastructuur. Zij dienden bovendien door middel van succesvolle wetenschappelijke expedities het nationale vermogen fors te vergroten. Dit alles moest snel gebeuren, want:

"Het natuurwetenschappelijk onderzoek van Nederlandsch Oost-Indië is in het laatste 15-tal jaren hoofdzakelijk door vreemdelingen verricht. Beccari en d'Albertis, Forbes en Hickson, Broek, Solms-Laubach, Goebel, Warburg en zoovele anderen — allen waren het vreemde geleerden, welke naar onze koloniën kwamen, voor het leeren kennen en onderzoeken van planten- en dierenrijk. Dit moet en dit zal ook anders worden. Niet door vreemdelingen te willen buitensluiten of bemoeielijken; integendeel, men wakkere hun bezoek aan. Doch de Nederlandsche natuuronderzoekers hebben er voor te waken, dat zij, naast en meer nog dan hunne buitenlandsche vakgenooten, deelnemen aan het onderzoeken en bekend maken der schatten, welke flora en fauna onzer eigene kolonie inhouden."²⁹

Woorden van bijna dezelfde strekking gebruikte de Amsterdamse hoogleraar en zoöloog Max Wilhelm Carel Weber in hetzelfde jaar, toen hij aan het bestuur van zijn Gemeentelijke Universiteit een jaar vrij vroeg van zijn onderwijsverplichtingen om wetenschappelijk onderzoek in Indië te gaan doen:

"Onze kolonies worden in de laatste jaren op natuurwetenschappelijk vooral op zoölogisch gebied op alle wijze door buitenlandse geleerden geëxploiteerd. Gedurende de laatste 10, meer in het bijzonder gedurende de laatste 5 jaren, werden zij — om slechts de meest bekende namen te noemen — bezocht door Marchese

²⁸ Traub, 'De openingsrede', 346-347.

²⁹ Ibidem, 346-347.

Doria, Beccari en D'Albertis van Italië, door de Proff. Graf zu Solms — Laubach [... etcetera, Weber somt hier nagenoeg dezelfde geleerden op als Traub, RW], die voor het meerendeel van hun resp. gouvernementen of door wetenschappelijke instellingen derwaarts gezonden werden."³⁰

Hij kreeg die toestemming en vertrok 11 maart 1888 met zijn vrouw, de algoloog Anna Weber-van Bosse, voor een jaar naar Java en de kleine Soenda-eilanden, reizend met de naar Buitenzorg terugkerende Traub.

De vraag is natuurlijk of de retoriek die Traub in *De Gids* en Weber in een brief aan zijn universiteitsbestuur en indirect de gemeentelijke overheid (in Amsterdam waren de lijnen tussen gemeente en de curatoren van de universiteit kort)³¹ gebruikte uit het niets kwam. Behalve dat Traub en Weber voortbouwden op het 45 jaar oude koloniale repertoire van *De Gids* maar ook gebruik maakten van het natuurwetenschappelijke vlagvertoon dat op de eerste NNGC werd vertoond, verwezen de twee ook naar politieke ontwikkelingen van vier jaar eerder.

Dit wordt duidelijk wanneer we kijken naar de schriftelijke toelichting die het kabinet gaf aan de Tweede Kamer bij het begrotingsvoorstel van 1883. Toen werd voorgesteld om vanaf dat jaar 10.000 gulden structureel opzij te zetten voor wetenschappelijke onderzoeken:

"De hierboven in de laatste plaats vermelde post is nieuw, en op de begroting gebragt, ten einde voor de Regering de gelegenheid te openen om het ondernemen van wetenschappelijke reizen door Nederlanders naar tot dusver minder bekende gedeelten van den Indischen archipel aan te moedigen. Het kan toch niet wenschelijk zijn, dat alleen vreemdelingen dergelijke reizen in de Nederlandsche bezittingen maken, en dat de uitkomsten der verrigte onderzoekingen meer aan vreemde landen dan aan Nederland ten goede komen."³²

Het voorstel is door de Kamer aangenomen. Sinds 1883 werd jaarlijks een post op de begroting opgevoerd voor het Indische departement Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid om wetenschappelijke onderzoeken te stimuleren. Op deze post lijken Traub en Weber hun lobbycampagne mede te hebben afgestemd in hun zoektocht naar nóg meer financiële en materiële steun van de overheid.

³⁰ Brief van Max Weber, 11 juni 1887. Appendix bij onderdeel 57 op de agenda van de bijeenkomst van het College van Curatoren, Gemeentelijke Universiteit Amsterdam. Stadsarchief Amsterdam, 279.2 and 279.16.

³¹ Zie ook: Peter Jan Knegtman, Professoren van de stad. Het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1960 (Amsterdam 2007) 254 en verder.

³² Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1882-1883, bijlage B, hoofdstuk II, afdeling V, 21-22.

De Siboga-expeditie: Nederlands 'antwoord' op de *Challenger* en de *Tiefsee-expedition*?

De reis naar de Soenda-eilanden vormde een prelude tot een omvangrijke expeditie naar Indië, omstreeks de eeuwwisseling. Vlak voordat de Webers in 1888 naar Indië afreisden, had het echtpaar contact gehad met Treub, die Anna Weber en haar man nog kende van een diner bij de beroemde plantkundige Hugo de Vries, een gezamenlijke studievriend. Anna was een nicht van de inmiddels overleden Pieter Philip van Bosse die zesmaal minister van Financiën, tweemaal minister van Koloniën en ook nog voorzitter van de ministerraad was geweest in de periode 1848-1879 en dus een invloedrijk liberaal. De afschaffing van het dagbladzegel in 1869 – hierdoor werden publiekstijdschriften zoals *De Gids* voor een groter publiek betaalbaar – werd uitgevoerd onder zijn ministerschap van Financiën én gelijktijdig voorzitterschap van de ministerraad.

Max Weber was Duitser van geboorte. In 1881 was hij als scheepsarts meegeweest op één van de zeven Barents-expedities, met het schip de *Willem Barents*. Deze expedities zijn voornamelijk door de Nederlandse private sector ondersteund. Doelstelling was niet alleen het verrichten van wetenschappelijke proeven in de noordelijke poolzeeën, maar ook het betuigen van eer aan de reizen van de historische ontdekkingsreiziger Willem Barentsz. Men plaatste gedenktekens op Nova Zembla.³³ Weber werd na een wetenschappelijke carrière in Bonn, Berlijn, Amsterdam en Utrecht uiteindelijk in 1884 hoogleraar zoölogie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.

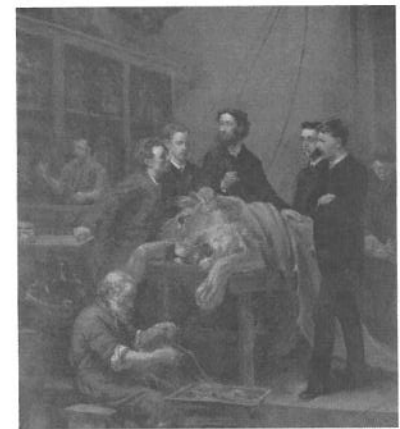
Traub had niet alleen de Webers warm gemaakt voor een expeditie naar de koloniale gebieden,³⁴ hij had op 1 oktober 1887 ook een groep mannen uitgenodigd om te praten over de oprichting van een Comité voor het steunen van natuurwetenschappelijk onderzoek in Indië. Daar was niet alleen de Utrechtse zoöloog en toekomstig Gidsredacteur Ambrosius Hubrecht aanwezig, maar ook de hoogleraar sociale en fysische geografie in Amsterdam, Cornelis Kan, één van de vier oprichters van het Aardrijkskundig Genootschap³⁵, evenals de directeurs van het Rijks Etnologisch Museum en het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie in Leiden en nog vele andere mannen op sleutelposities in de wereld van de koloniale wetenschap.

³³ Zie ook: W. F. J. Mörzer Bruyns (red.), *De eerste tocht van de Willem Barents naar de Noordelijke IJszee 1878*. De dagboeken van Antonius de Bruijne en Bastiaan Gerardus Baljé 1 en 2 (Zutphen 1985).

³⁴ F. A. F. C. Went, 'Mevrouw Dr. A. Weber-van Bosse', *De vrouw en haar huis* 19 (1924) 2-3, aldaar 2; Andrea Kieskamp, 'Mijn kinderen, de algen. Een biologe in de Indische archipel', in: Darja de Wever en Andrea Kieskamp (red.), *Het is geen kolonie, het is een wereld. Vrouwen bereizen en beschrijven Indië, 1852-1912* (Amsterdam 2003) 59-66, aldaar 60.

³⁵ Een van die andere vier oprichters van het Aardrijkskundig Genootschap was Henri François Rudolf Hubrecht, een liberaal politicus van wie Ambrosius een volle achterneef was. De banden in de Hubrecht-familie zullen nader bestudeerd moeten worden, aangezien

Naar aanleiding van die vergadering werd in 1888 een comité ter bevordering van koloniaal-wetenschappelijk onderzoek opgericht. Twee jaar later richtte de directeur van het Etnologisch Museum, Lindor Serrurier, de *Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën* op, die, zoals hierboven reeds aan de orde is gekomen, veel later ook wel 'Treub-Serrurier Maatschappij' of gewoonweg 'Treubmij' is gaan heten. Deze Treubmij werkte nu en dan samen met het Aardrijkskundig Genootschap maar ging ook vaak de concurrentie aan bij de aanvraag van (overheids)gelden. Omstreeks 1900 was de Maatschappij in allerlei opzichten succesvoller dan het Genootschap met het verwerven van staatssteun. Het laatstgenoemde had toen een aantal mislukkingen geografd en werd door de overheid daarom als wetenschappelijke organisatie minder serieus genomen dan de Maatschappij. Vermoedelijk speelde ook mee dat het meer populariserende Genootschap minder aan universitair netwerk en academische disciplines was verbonden dan de meer professionele en met natuurwetenschappelijke specialismes verbonden Maatschappij. Zo klaagde in 1889 de Gouverneur-Generaal van Indië al over het gebrek aan 'eenheid' (lees: professionaliteit) van het Genootschap.³⁶

Afbeelding 4: 'Anatomische les van Max Weber', schilderij uit 1886 van Louis Stracké. De nabijheid van de Amsterdamse dierentuin Artis was voor de Duitser van geboorte Weber een reden in Amsterdam te blijven werken. Hier ontleedt hij met studenten een leeuw, een symbolisch dier (bron: Universiteit van Amsterdam).

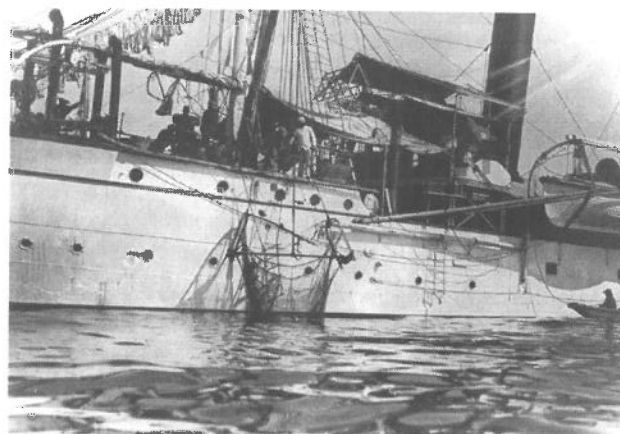
de vader van Ambrosius, Paul François (een neef van Henri) secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken was tussen 1869 en 1891 en dus de topambtenaar verantwoordelijk voor Onderwijs, Wetenschap en Kunsten, en van 1891 tot 1902 lid van de Raad van State, terwijl (achter)neef Henri, naast oprichter van het bovengenoemde genootschap in 1873, kamerlid was tussen 1901 en 1918 en tot 1926 lid van het bestuur van het in 1910 opgerichte Koloniaal Instituut, de voorganger van het Tropeninstituut. De zoon van Ambrosius, ook Paul François geheten, was geoloog en deelnemer aan de Derde Nieuw-Guinea-expeditie, georganiseerd door de hieronder beschreven 'Treubmij', waarvan de collectie momenteel in het Tropeninstituut rust. Een toekomstige prosopografie van de Hubrecht-familie lijkt mij noodzakelijk.

³⁶ Kopie van brief van Gouverneur-Generaal C. Pijnacker Hordijk aan Minister van Koloniën, 9 april 1889, KNAG Archief, Het Utrechts Archief, inv. nr. 212. Meer over de competitie tussen KNAG en Treubmij, zie: Arnold Wentholt (red.), *In kaart gebracht met kapmes en kompas. Met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap op*

De ervaring van de Webers met het Genootschap (maar vooral van hun reisgenoot, de Utrechtse hoogleraar geologie Arthur Wichmann) tijdens hun eerste reis naar Indië was negatief: logistieke problemen, trage procedures en een gebrek aan geld zorgden ervoor dat een volgende reis helemaal door de 'Treubmij' werd geregisseerd, waarbij Treub vanuit Indië en Hubrecht en Weber vanuit Nederland de regie naar zich toetrokken voor een grootschalige expeditie door de archipel.³⁷ Aanvankelijk gingen er binnen de Maatschappij stemmen op om een (drijvend) zoologisch station in Indië te bouwen, zoals de Nederlandsche Dierkundige Vereeniging (waarvan Hubrecht sinds 1888 de voorzitter was) er al één had gerealiseerd in Den Helder. Uiteindelijk werd echter gekozen voor een grootschalige expeditie à la *Challenger* of *Valdivia*. Er werd een keuze gemaakt voor het stellen van een prestigieuze, eenmalige daad boven een blijvend instituut.

Weber slaagde erin het departement van Marine te overtuigen om de *Siboga*, een schip dat gebouwd werd in Amsterdam, inclusief marineofficieren voor één jaar uit te lenen en de brandstof te betalen. Hij kreeg het zelfs voor elkaar dat de scheepsingenieur met Weber meeging

naar Chun in Hamburg, om meer te leren over het bouwen van schepen voor oceanografische expedities. Uiteindelijk moest een *Krupp*-kanon plaatsmaken

Afbeelding 5: Het schip Siboga op expeditie (bron: Artisbibliotheek).

expeditie tussen 1873 en 1960 (2e druk; Heerlen en Utrecht 2004); A. A. Pulle (red.), Overzicht van de lotgevallen van de maatschappij en de werkzaamheden van de maatschappij in de eerste halve eeuw van haar bestaan. Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën Bulletin 99 (14 mei 1940) 28-29; Map samenwerking KNAG en Treubmij, KNAG Archief, inv. nr. 308.

³⁷ Brieven van A. Wichmann aan KNAG, 13 september, 5 oktober, 6 november 1888 en 4 maart 1889, brief van Gouverneur-Generaal aan Minister van Koloniën, 14 februari, 1889, KNAG Archief, inv. nr. 212; Max Weber, Ethnografische Notizen über Flores und Celebes. Internationales Archiv für Ethnographie III (suppl.), J. D. E. Schmeltz (red.) (Leiden 1890) 4-5; Notitieboekje Max Weber over de reis naar Flores, 21 November 1888 – 9 January 89, Max Weber Archief, Artisbibliotheek Amsterdam.

voor een laboratorium en twee dieptemeters. Hubrecht, Treub en Weber kregen ook steun van particuliere verenigingen zoals het NNGC en van koningin-regentes Emma en koningin Wilhelmina.³⁸

Hubrecht schreef reeds in 1889 een artikel in *De Gids* over de wenselijkheid van een wetenschappelijke expeditie naar Indië. Hij zou in 1898, toen de Siboga-expeditie bijna van start ging, nog een artikel in het tijdschrift schrijven. Hubrecht introduceerde de expeditie als volgt, waarbij hij de belangrijke rol van de Nederlandse overheid flink overdreef en er niet voor schoomde hier en daar de koloniale geschiedenis wat mooier voor te doen dan de werkelijkheid was:

"Zoodra zij [De Siboga] daar zal zijn aangekomen, zullen de eerste diensten, die van haar geleverd worden, geen oorlogszuchtig maar een zeer vreedzaam karakter dragen. Met ruimen blik hebben de hoogste gezaghebbers van ons koloniaal bestuur en van onze zeemacht ingezien dat onder zekere omstandigheden een oorlogsvaartuig, tijdelijk in dienst der wetenschap gesteld, veel kan bijdragen om [...] datgene te helpen tot stand brengen "waarin ook een klein land groot kan zijn." Bedenken wij dat het "kleine land" aan deze zijde van den evenaar reeds sedert eeuwen een zeer groot gebied op den aequator en aan gene zijde daarvan met zeer gunstig gevolg beheerscht en tot ontwikkeling brengt. Maar dat in die landen en zeeën behalve de materiele vruchten op het gebied van landbouw, nijverheid en mijnwezen, een onnoemelijk groot veld ter bearbeiding open ligt, waarop de menschelijke geest voor de vooruitgang onzer kennis en voor de uitbreiding der wetenschap werkzaam kan zijn. Op dit gebied wordt daarginds geenszins stilgezeten, ja zelfs aan grootere koloniale rijken een voorbeeld gesteld, zooals dit o. a. de vlucht bewijst die in de laatste vijftien jaren's Lands Plantentuin te Buitenzorg genomen heeft. [...] Dr. M. Treub [...] heeft haar weten te maken tot een internationaal wetenschappelijk instituut van den eersten rang, werwaarts geleerden uit alle deelen van Europa en uit Amerika heenreizen om te midden van den weelderigen tropischen plantengroei onderzoekingen te verrichten, die allen helpen verkondigen hoe Nederlanders er op deze plek reeds in geslaagd zijn de leiding in handen te nemen van een intellectueel streven, dat tot den blijvenden roem van een klein land medewerkt."³⁹

³⁸ Florence F. J. M. Pieters en Jaap de Visser, 'The scientific career of the zoologist Max Wilhelm Carl Weber (1852-1937)', *Bijdragen tot de Dierkunde* 62 (1993) 193-214; een html-versie is te vinden op de volgende internetsite: <http://www.science.uva.nl/library/MaxWeber/MaxWeber.htm>. Bezoekdatum website: 02-12-2008.

³⁹ A. A. W. Hubrecht, 'De Siboga-expeditie', *De Gids* 62 (1898) 274-286, aldaar 274.

Met deze juichstemming voer *De Siboga* eind 1898 weg. De Webers zouden meer dan een jaar later terugkomen, in een nieuwe eeuw, met zoveel onderzoeksmateriaal dat generaties biologen er hun handen aan vol zouden hebben.

Een publiciteitscampagne volgde op de terugkomst van de *Siboga* in 1900. In diverse publicaties voor verschillende soorten publiek lieten de Webers zien hoe succesvol een 'klein land kon zijn' en werd benadrukt dat de *Siboga* van bepaalde diergroepen meer had weten te verzamelen dan de *Challenger* of de *Valdivia*. Voor internationale zoölogen schreef Max Weber een inleidend boek op een tot diep in de twintigste eeuw lopende reeks monografieën en bewerkingen van het biologisch materiaal. Ook schreef hij een Gids-artikel en hield hij voor de Duitse natuurwetenschappers van de GDNÄ een rede. Voor het grotere leespubliek schreef Anna Weber een populair boek, *Een jaar aan boord Siboga*, dat in het Duits werd vertaald.⁴⁰

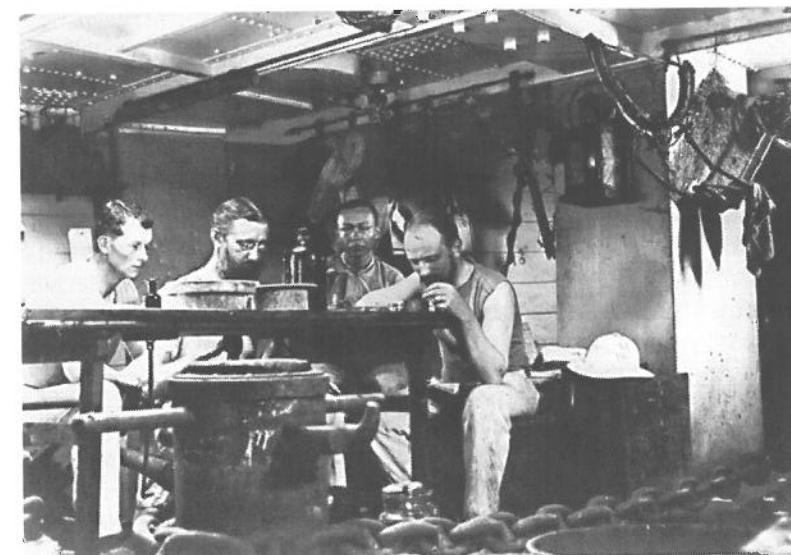
Heel wat spanning is voelbaar tussen het gecreëerde beeld van een Nederlands succesverhaal en de uiteindelijke betekenis van de expeditie voor de Nederlandse wetenschap. Volgens de wetenschapshistoricus Bert Theunissen werd het biologisch onderzoek in Nederland dusdanig opgeslokt door het bewerken van het materiaal van wetenschappelijke expedities als de *Siboga*-expeditie (niet alleen Weber, ook de zoöloog Hugo Nierstrasz en opvolger van Hubrecht als hoogleraar in Utrecht na 1910 had deelgenomen aan de expeditie) dat tijd en mankracht ontbraken om nieuwe wegen in het biologische onderzoek in te slaan. Uit Duitsland moesten lectoren worden aangetrokken om dat tekort te compenseren. In die zin heeft deze krachtsinspanning van de Nederlandse biologen gemeenschap om Britse en Duitse prestaties te evenaren geleid tot nieuwe gevoelens van achterstand ten opzichte van de grote buurlanden, maar nu twintig jaar later.⁴¹

Dit idee van achterop raken, lijkt echter niet alleen van toepassing te zijn op de Nederlandse situatie maar is juist een onderdeel van elkaar versterkende processen van wetenschap en nationaal overheidsbeleid. Zo waren Britse biologen in de jaren twintig van de twintigste eeuw weer heel nerveus over het vermeende vooroplopen van Nederlands-Indië op het gebied van wetenschappelijk landbouwbeleid, een andere erfenis van de machtige Treub. De Britten

⁴⁰ Max Weber, *Introduction et description de l'expédition. Siboga-Expédition 1* (Leiden 1902); idem, 'De Siboga-expeditie, haar doel en haar resultaten', *De Gids* 64 (1900) 519-540; idem, *Der Indo-australische Archipel und die Geschichte seiner Tierwelt. Nach einem Vortrag auf der Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte zu Karlsbad am 22. September 1902 gehalten* (Jena 1902); Anna Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord H. M. Siboga* (herziene druk met voorwoord door Jaap de Visser; Amsterdam en Antwerpen 2000).

⁴¹ B. Theunissen en M. J. Donath, 'De plaats van de morfologie in de Nederlandse zoölogie, 1880-1940: een terreinverkenning', *Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Geneeskunde, Wiskunde en Techniek* 9 (1986) 47-67, aldaar 58. Voor een wetenschapssociologische benadering van de kwestie, zie: Rob Hagendijk, *Wetenschap, constructivisme en cultuur* (Amsterdam 1996) 174-178. Zie ook: Pieters en de Visser, 'The scientific career'.

moedigden vervolgens hun koloniale regeringen aan het Indische voorbeeld te volgen.⁴²

Afbeelding 6: Het scheepslaboratorium op de *Siboga*. Tweede van links Max Weber, helemaal rechts Hugo Nierstrasz (bron: Artisbibliotheek).

Expedities: de liberale staat en de wetenschap

Nederlandse expedities waren het resultaat van een aantal in elkaar grijpende ontwikkelingen met als gevolg het ontstaan van een coalitie van gelijkgezinde wetenschappers, politici en ambtenaren. Er was sprake van een voortdurende uitwisseling tussen politiek en wetenschap.⁴³ De fundamenteën waren gelegd door haast een halve eeuw van activistische koloniale journalistiek in *De Gids* en, in het kielzog hiervan, in andere publiekstijdschriften. Daarbij kwam de 'biologisering' van het liberale en wetenschappelijke gedachtegoed, gestimuleerd door Darwins *Origin of species* uit 1859 en de bewerking daarvan door liberale biologen en denkers zoals Thomas Huxley en Ernst Haeckel en in Nederland onder-

⁴² Sabine Clark, 'A technocratic imperial state? The colonial office and scientific research, 1940-1960', *Twentieth Century British History* 18 (2007) 453-480, aldaar 459-460. Zij verwijst naar Michael Worboys, *Science and British colonial imperialism, 1895-1940* (dissertatie University of Sussex 1979).

⁴³ In zijn boek *Wetenschap, constructivisme en cultuur* introduceert de wetenschapssocioloog Rob Hagendijk voor zo'n groep van gelijkgezinden het begrip 'vertoogcoalitie', dat hij aan de Duitse socioloog Peter Wagner ontleent: 'een verband van actoren afkomstig uit verschillende maatschappelijke domeinen, waarin de deelnemers streven naar een

zoekers zoals Melchior Treub. Mede door dit gedachtegoed werd Nederlands-Indië één van de belangrijkste onderzoeksgebieden binnen de expeditionaire natuurwetenschap.

Vervolgens kwam daar weer een aantal nieuwe ontwikkelingen bij. In 1876 werden de oude en enigszins provinciale academies van Leiden, Utrecht en Groningen hervormd tot rijksuniversiteiten. Ook ontstond er een nieuwe hoofdstedelijke universiteit. De overheid werd door wetgeving meer dan ooit verantwoordelijk voor academisch onderzoek ten bate van het onderwijs. Een hoogle-
raar zoals Max Weber kon zo zijn universiteitsbestuur overtuigen van de noodzaak om hem een jaar vrij te stellen van onderwijs en in de tussentijd een vervanger aan te stellen. In dienst van het nationale belang én het academische onderwijs voor aanstormende wetenschappers (zoals Nierstrasz) moest op expeditie naar Indië worden gegaan.

Daarnaast begon ook de *Nederlands-Indische* overheid zich, bij gebrek aan universiteiten, actiever op te stellen ten aanzien van academische 'onderzoekingen'. Het departement Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid reserveerde onder meer vanaf 1883 jaarlijks 10.000 gulden voor onderzoek, terwijl het koloniale landbouwbeleid meer en meer werd gekoppeld aan 'wetenschapsbeleid'. Dit was in de metropool Nederland op nationaal niveau nog niet aanwezig.

In Indië én in Nederland speelde daarnaast mee dat de Indische marine belang had bij koloniaal vlagvertoon. Dit had natuurlijk alles te maken met de 'afronding van Indië'⁴⁴ en het daarbij behorende imperiale machtsvertoon aan de bewoners van de archipel en het Nederlandse thuispubliek, maar moet ook in de context gezien worden van de toenemende Duitse aanwezigheid in de Indische zeeën en de Noordzee in de laatste decennia van de negentiende eeuw.⁴⁵ Wetenschappelijke expedities vormden het andere, meer 'vredelievende' gezicht van Nederlands macht over Indië.

[...] herdefiniëring van maatschappelijke problemen en een andere aanpak ervan. Voor zover wetenschapsbeoefenaars in vertoogcoalities een rol spelen, zijn dergelijke coalities een vorm van uitwisseling en samenwerking tussen politiek en wetenschap.' Echter, gewaakt moet worden om alles discours te noemen. Mijns inziens zijn er ook zaken die niet in belangrijke mate verbonden zijn met het 'spreken en schrijven'. Een historische analyse van wetenschappelijke expedities kan ook gebeuren door kwantitatieve analyse van het verschijnsel (hoeveel geld ging er om in de wetenschappelijke expedities; hoeveel hoogleraren waren er in actief) of door onderzoek naar de grondslagen van de oceanografie. Ook suggereert discours-analyse soms teveel een schriftelijke regie door 'strevende' actoren en gaat een dergelijke analyse voorbij aan zowel de rol van het ongesprokene als het niet-bedoelde van de geschiedenis. Zie ook: Robert-Jan Wille, 'Darwin voor historici. Een evolutionair-biologische kijk op de geschiedenis', *Academische Boekengids* 70 (2008) 26-30. In mijn dissertatie zal discours-analyse slechts één van de vele technieken zijn.

⁴⁴ J. van Goor, 'Imperialisme in de marge', in: J. van Goor, *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht 1986) 9-18.

⁴⁵ Vgl. Jan Rüger, *The great naval game: Britain and Germany in the Age of Empire* (Cambridge 2007).

Parallel aan de ontwikkelingen binnen het Nederlands overheidsbeleid ten aanzien van het (wetenschappelijk) onderwijs en de marine, institutionaliseerde de publieke wetenschap zich in toenemende mate. Nederlandse natuurwetenschappers organiseerden zich in een nationaal congres in 1887. Onderzoekers van medische en natuurwetenschappelijke faculteiten van de vier universiteiten droegen hierin gezamenlijk het belang van nationaal wetenschappelijk prestige aan het publiek uit.

Diezelfde boodschap droegen het Aardrijkskundig Genootschap en de Treubmij uit aan de overheid, vanaf respectievelijk 1873 en 1890. Maar meer nog dan alleen het refereren aan nationale symboliek, benadrukten zij het belang van Nederlands-Indië en gingen zij over tot het verwerven van gelden en het organiseren van wetenschappelijke expedities. Hierbij hield de Treubmij meer nog dan de KNAG de touwtjes in handen hield en de zaken logistiek coördineerde met de verschillende overheidsdepartementen – tot tevredenheid van zowel wetenschappers als de ambtenaren.

In deze bijdrage heb ik willen aantonen dat er zoiets was als een toenemende interactie tussen (publieke) wetenschap en de staat in de laatste jaren van de negentiende eeuw. Hierbij ontstond een manier van schrijven en handelen, waarin het bestaan werd benadrukt van een internationale omgeving met daarin concurrerende koloniale naties. Dit vertoog werd niet alleen gevoed door het na 1860 opkomende darwinisme en het denken in termen van de 'strijd om het bestaan', maar ook door de groeiende betekenis van zowel het nationalisme als het internationalisme in de wetenschap. Hierbij werd naast 'strijd' ook 'samenwerking' een belangrijk en een *elkaar niet uitsluitend* thema. Treub bezocht een Duits nationaal natuurwetenschappelijk congres en pleitte voor een dergelijke organisatie in Nederland. Weber leidde een expeditie met als voornaamste *uitgesproken* doel het evenaren van een grote Duitse wetenschappelijke expeditie. Hij zocht hierbij wel hulp bij de Duitse expeditieleider Chun en zijn resultaten hield hij zowel aan een Nederlands als een Duits publiek voor.⁴⁶ Dit vertoog koppelt de nationale Nederlandse geschiedenis aan de internationale (lees: Europese en imperiale) geschiedenis.

Nationale en internationale natuurwetenschappers, politici, koloniale bureaucraten, marinemannen en andere ministeriële ambtenaren hadden allemaal iets te winnen bij een gelegenheidscoalitie die gebaseerd was op een idee van nationale strijd op een internationaal veld: aanzien en prestige voor natio-

⁴⁶ Weber had nog andere (niet altijd even expliciet) uitgesproken doelen die hij vermoedelijk voor zichzelf belangrijker vond, zoals ongetwijfeld een op zich staande verzameldrang en de haast om zoölogisch (en etnologisch) materiaal te verzamelen 'voor het te laat was' en de moderne samenleving de bestaande fauna had verdrongen. Daarnaast was ook hij in de ban van de grote evolutionaire vraagstukken over de stamboom van het leven en de ontbrekende schakels in de evolutie, zoals de beroemde Duitse bioloog Ernst Haeckel dat was, een goede kennis van de Webers.

nale overheden, grotere publieke zichtbaarheid voor de marine (en een wetenschappelijke opleiding voor jonge marinemannen die op expeditie gingen), meer publieke aandacht voor Indië voor koloniale ambtenaren, maar vooral geld en status voor natuurwetenschappers overal in Europa. Zo gezien was de Siboga-expeditie een daad van een typische gelegenheidscoalitie aan het eind van de negentiende eeuw.

We moeten daarnaast de activiteiten van het drietal Treub, Hubrecht en Weber ook plaatsen tegen de achtergrond van het liberale burgercultuur van de negentiende eeuw. Het drietal bestond uit liberale heren die met de door hen opgerichte en vormgegeven wetenschappelijke instituten en expedities bijdroegen aan de ontwikkeling dat deskundigheid belangrijker ging worden dan afkomst. Zowel Hubrecht als Treub als Weber hebben vooral kunnen schitteren vanwege hun *afkomst* en moeten vaak gebruik hebben gemaakt van hun familie-band. Hubrechts vader was een belangrijk ambtenaar, de nicht van Webers vrouw was één van de belangrijkste liberale politici uit de tijd van Thorbecke. Treub kwam weliswaar uit een minder welgestelde familie, maar zijn vader was burgemeester van Voorschoten en de jongste broer van Treub zou vanaf 1889 een politieke carrière beginnen als Amsterdams gemeenteraadslid. Daarom hadden zij ook toegang tot *De Gids*, een tijdschrift met een lange burgerlijke traditie.

Zo kan een Nederlandse onderneming als de Siboga-expeditie van rond de eeuwwisseling dan het beste begrepen worden: als een daad die het negentiende-eeuws burgerlijk liberalisme en de publieke interesse in Indië verweefde met het groeiende en wederzijdse belang van de imperiale staat en de natuurwetenschap. •

Robert-Jan Wille is als aio verbonden aan de vakgroep Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn onderzoek spitst zich toe op wetenschap, nationalisme en politiek rond 1900.

Niek Alofs en Jan Maas

Niina Kivilä

Geschiedenis in Turku en Nijmegen

De Finse geschiedenisstudente Niina Kivilä (1986) heeft het afgelopen academisch jaar de Radboud Universiteit Nijmegen van dichtbij meegemaakt. De studente uit Turku leerde in een jaar de Nederlandse taal, verdiepte zich in de Nederlandse geschiedenis en heeft ondertussen haar studieperiode in Nijmegen afgerond. Wat heeft zij aan de Radboud Universiteit geleerd? Welke verschillen en overeenkomsten bestaan er tussen het Finse en het Nederlandse wetenschappelijk onderwijs? ET•VT noteerde haar impressies.

De keuze voor geschiedenis in Nijmegen

De keuze om in het buitenland te gaan studeren is voor Niina Kivilä niet uit de lucht komen vallen. 'Veel mensen in Finland doen een buitenlandse stage of gaan een periode in het buitenland studeren. Dat wordt van je verwacht. Finland is erg internationaal georiënteerd en een buitenlandstage geeft studenten een goed perspectief op de Finse arbeidsmarkt.' Dat Niina Kivilä in Nijmegen terecht is gekomen, kwam niet door het studieaanbod. 'Als ik dat als uitgangspunt had genomen, dan was ik eerder in Leiden of Utrecht gaan studeren. Daar bieden ze ook veel cursussen aan in het Engels, maar hier was dat niet zo.' Desondanks werd Nijmegen de eerste keuze. Reden hiervoor was dat deze universiteitsstad niet vreemd voor haar was. 'Ik ben al eerder in Nijmegen geweest en heb enkele vrienden die hier wonen.' Dat gaf voor haar de doorslag om voor een studie geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen te kiezen. Aan de andere kant, zo zegt ze, is het ook goed dat de cursussen in het Nederlands gegeven worden. Dan ben je immers gedwongen om de taal te leren. Dat was ook een uitdaging.

Politieke geschiedenis in het Nederlands

Ze dacht op de afdeling geschiedenis de enige uitwisselingsstudent te zijn. 'Als je geen Nederlands leert en je(zelf) niet aanpast is het hier onmogelijk om geschiedenis te studeren.' Ze moest zich de Nederlandse taal machtig maken om studiepunten te verkrijgen. Daarvoor volgde ze in Turku een taalcursus Nederlands. Het niveau van deze cursus was echter te laag voor het academisch taalgebruik hier in Nijmegen. 'Het ging over honden, kleuren en bloemen. Dan kom je niet aan het niveau van een Nederlandse universiteit.' 'Van het eerste college over Bourgondiërs begreep ik helemaal niets.' Om colleges toch te kunnen volgen heeft ze zich binnen een jaar de Nederlandse taal machtig gemaakt. Het Fins kent weinig aanknopingspunten met het Nederlands, maar door haar studie Duits en zes jaar Zweeds beschikte ze toch over de basisvaardigheden om zich de Nederlandse taal meester te maken. De hoorcolleges waren voor haar in het begin erg moeilijk te volgen, maar na een tijd hard werken en opletten lukte het haar uiteindelijk de collegestof tot zich te nemen.

In Nederland is het systeem echt anders

Niina mocht kiezen uit het hele vakaanbod van de opleiding geschiedenis en moest 50 studiepunten halen. Ze koos als eerste voor het vak Geschiedenis, Cultuur en Literatuur der Nederlanden waarbij de geschiedenis van Nederland in vogelvlucht wordt behandeld. Daarnaast heeft ze ook cursussen bij de studies antropologie, politicologie en cultuurgeschiedenis gedaan.

Na een jaar in Nijmegen te hebben meegelopen viel haar op dat het Nederlandse universitaire systeem anders was dan in het Finse. 'In Finland is er veel meer vrijheid met betrekking tot wat je wilt en kunt doen. In Nederland gaat het er wat schoolser aan toe. Er zijn diverse schema's opgesteld en er zijn vakken die je verplicht moet halen om naar het volgende studiejaar te kunnen.' Zelf heeft ze meer met het vrijere systeem, zoals ze dat zelf noemt. 'Als je zelfstandig bent als ik is het juist beter om je eigen keuzes te mogen maken'. 'Het vrijere karakter ontstaat in Finland doordat studenten direct na de middelbare school een examen afleggen om binnen te komen. Slechts tien procent van de mensen die het tentamen heeft afgelegd wordt tot de studie geschiedenis toegelaten. Als je echter eenmaal binnen bent dan ligt er, in tegenstelling tot in Nederland, veel minder nadruk op bewijzen dat je het niveau aan kunt. Daarnaast is het van belang dat de Finse overheid de gehele studie, van boeken tot collegegeld, financiert. Het is daarom mogelijk om lang te studeren. Daar wordt ook veel gebruik van gemaakt. Weinig Finse studenten ronden hun opleiding in vier jaar af.

'Aan de Radboud Universiteit heb ik gemerkt dat het niveau elk jaar een graadje moeilijker wordt en de tentamens vormen overhoringen. Het is hier veel meer op de 'feitelijke weetjes' geconcentreerd terwijl in Finland de nadruk meer ligt op het toepassen. In Turku krijg je twee bronfragmenten waarna je vervolgens een betoog moet schrijven.'

Ook het concept van één studie geschiedenis opgedeeld in een aantal deelstudies was haar vreemd. 'In Finland zijn er ook diverse onderdelen binnen de afdeling geschiedenis, maar deze zijn niet verenigd in één vakgroep bij een faculteit. In Finland is de afdeling geschiedenis ondergebracht bij de faculteit Letteren. Cultuurgeschiedenis, Algemene en Finse geschiedenis zijn daar vertegenwoordigd. Politieke geschiedenis vormt samen met Contemporaine geschiedenis onderdeel van de faculteit der sociale wetenschappen. Het aantal studenten was minder groot dan in Nederland, want per afdeling worden ca. 20 studenten toegelaten. De bachelor-masterstructuur is hetzelfde als in Nederland. Het onderscheid tussen een 'gewone' master en een onderzoeksmaster kent men in Finland niet; iedereen volgt daar een onderzoeksmaster.'

Als buitenstaander onderzoek doen naar de Atjeh-oorlog

Het bachelorwerkstuk van Niina betrof een aspect uit de Nederlandse geschiedenis: de Atjeh-oorlogen, een onderdeel van de Nederlandse expansieoorlog om de Indonesische Archipel te veroveren. Ze had zich in Finland al geïnteresseerd getoond in koloniale geschiedenis. 'Finland kent weinig koloniale geschiedenis omdat het nooit overzeese gebieden heeft gehad, maar Nederland heeft die wel gehad. Bij de vakken die ik heb gevolgd kwam het ook vaak terug. Dat boeit mij.'

Zelf denkt ze als buitenstaander wel met andere ogen naar het koloniale verleden van Nederland te kijken, of anders gezegd naar het Nederlands nationalisme. Soms heeft ze moeite met het begrijpen van het Nederlandse natiegevoel. Zo verklaarde ze dat enkele recente verschijnselen rondom de Nederlandse identiteit vanuit haar Finse oogpunt soms eigenaardig leken.

'Wel is het lastig om die oude bronnen te bestuderen, zeker als Nederlands niet je moedertaal is.' Ook wil ze parallellen tussen het Nederlands en Fins nationalisme bestuderen.

Het materiaal voor haar bachelorwerkstuk heeft ze inmiddels bij elkaar, maar er staat nog geen letter op papier. Om het werkstuk volledig af te ronden, gaat ze een seminar volgen in Finland. Inmiddels is ze weer vertrokken naar Finland. Ze heeft echter wel plannen om terug te keren naar Nederland. Een stage lijkt haar erg uitdagend. Haar studie in Nijmegen is erg leerzaam voor haar geweest. 'Ik heb een andere taal geleerd, een heel ander studiesysteem dan in Finland doorlopen en ben in aanraking gekomen met een geschiedenis die mij vreemd was'.

Jan Maas (1988) en Niek Alofs (1988) studeren respectievelijk cultuurgeschiedenis en politieke geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Patty Bange

Boeken Top 5

Een benedictijnse speurneus

Een historicus kan geen goede historische roman schrijven'. Dit is een niet onomstreden stelling, maar als historica én als liefhebster van historische romans durf ik deze wel overeind te houden. Jaren geleden sprak ik met Hella Haasse, schrijfster van magistrale romans als *Het woud der verwachting* en *De scharlaken stad*. Zij vertelde mij desgevraagd dat het schrijven van dergelijke boeken veel voorbereiding vergt. 'En als ik er dan aan begin', voegde ze eraan toe, 'moet ik dat allemaal weer vergeten'. Dat is wellicht wat sterk uitgedrukt, maar de strekking mag duidelijk wezen: er is fantasie nodig, want op teveel exacte feiten zit de lezer niet te wachten. De feiten maken een boek minder leesbaar en overtuigen allerminst.

Een goede historische roman is een smaakmaker voor (aanstaaende) historici. Vandaar dat ik een paar van deze romans wil voorstellen die een uitstekende combinatie vormen van romantiek, spanning, fantasie en humor, maar die toch een solide historische basis hebben. Deze basis dient als houvast voor de lezer, maar mag geen overheersende rol in het boek innemen. Ik doel hier, zoals bovenstaande titel al verradt, op de historische romans/detectives van Ellis Peters, pseudoniem van Edith Pargeter (1913-1995). Zij werkte na haar schooltijd bij een drogist en tijdens de Tweede Wereldoorlog was ze verbonden aan de *Women's Royal Naval Service*. Haar eerste boek *Hortensius, friend of Nero* schreef ze in 1936, maar pas in 1977 kwam brother Cadfael op het toneel in *A morbid taste for bones*. Daarbij liet zij zich inspireren door de abdij van St. Petrus en Paulus in Shrewsbury, haar woonplaats dicht tegen de grens met Wales. Deze abdij werd in 1083 gesticht door een Normandische graaf, die kennelijk in 1066 met Willem de Veroveraar het Kanaal was overgestoken.

Alle twintig boeken spelen zich af tussen 1135 en 1145, een periode waarin de burgeroorlog ('The Anarchy') in Engeland woedde. Koning Hendrik I, zoon van Willem de Veroveraar, had slechts één wettige dochter, Mathilde, weduwe van de Duitse keizer, in tweede huwelijk getrouwd met Godfried van Anjou. Samen hadden zij een zoon genaamd Hendrik. Koning Hendrik had zijn prelaten en baronnen trouw laten zweren aan zijn dochter, maar na zijn dood claimde zijn

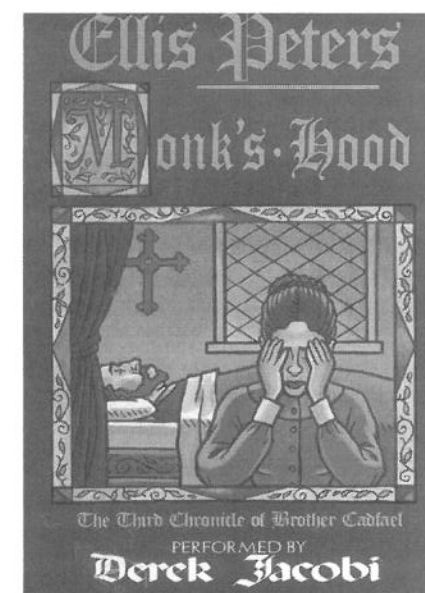

Schrijfster Ellis Peters met Sir Derek Jacobi als brother Cadfael.

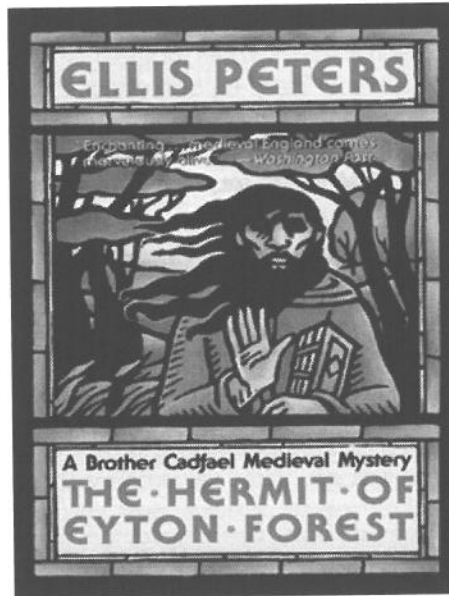
neef Stephen, als meest directe mannelijke nakomeling, het opvolgingsrecht. De strijd tussen de aanhangers van Stephen en van de *Empress*, zoals zij nog steeds werd genoemd, loopt door alle verhalen heen. Het eerste boek vormt een uitzondering hierop, maar dat heeft eveneens een historische achtergrond. 'Hoofdpersoon' is namelijk St. Winifred, gestorven in 660, een vrij onbelangrijke lokale heilige. Haar relieken werden in 1136 overbracht naar een schrijn in de abdij van Shrewsbury. Prior Robert, die in alle boeken een rol speelt, schreef een *vita* van haar. De plot van dit verhaal is zeer sterk. De controverse tussen de monniken die het lichaam komen ophalen en de bewoners van het dorp die het niet kwijt willen, houdt de spanning er aardig in. Ik zal de clou niet verraden, maar ondanks doodslag aan het begin, loopt alles toch tot ieders tevredenheid af.

Het tweede deel van de reeks draait om het historische beleg van Shrewsbury door koning Stephen. Als de stad zich tenslotte overgeeft, worden de 94 leden van het garnizoen opgehangen. Echter brother Cadfael telt 95 lichamen: *One corpse too many*. Sheriff Hugh Beringar maakt in dit boek zijn entree. Aanvankelijk is Cadfael wantrouwig tegenover deze 'overheidsdienaar', maar al snel blijkt dat zij uit hetzelfde hout gesneden zijn: rechtvaardigheid en naastenliefde gaan boven alles. Zo is Beringar een goede Watson voor Cadfael als Sherlock Holmes.

Ook is het mooi dat allerlei middeleeuwse situaties een rol spelen. In *Monk's Hood* (monnikskap, een zeer giftige plant) is het slachtoffer een rijke boer die zijn manor aan de abdij heeft geschonken in ruil voor levenslange kost en inwoning. Zoals de titel doet vermoeden wordt hij vergiftigd en kan hij niet lang van zijn verblijf in de abdij genieten. Juist de historische achtergronden maken deze boeken zeer leesbaar, maar overheersen in het verhaal niet. Dat geldt ook voor *St. Peters fair*. Het betreft hier de jaarmarkt die steeds in de zomer wordt gehouden. Er breekt echter onenigheid uit tussen de stadsburgers en de monniken over de opbrengsten: alle tol gaat naar de abdij, maar de poorters willen meer geld zien. Als één van de rijke kooplieden ook wordt vermoord zijn de rapen gaar. Brother Cadfael weet alles natuurlijk tot een goed einde te brengen. In *The hermit of Eyton Forest* is één van de hoofdpersonen een weggelopen horige wiens heer hem op de hielen zit. De kluizenaar uit de

titel doet zich voor als priester, maar is een vermomde aanhanger van Mathilde. Er is ook een rol weggelegd voor een tienjarig jongetje dat op de abdij-school zit. Zijn grootmoeder wil hem uithuwelijken aan een rijke erfdochter van twintig. Gelukkig voor hem gaat dat huwelijk niet door.

De persoon van brother Cadfael is sympathiek getekend. Hij is geen wereldvreemde monnik, maar voor zijn intrede op latere leeftijd nam hij onder andere deel aan de eerste kruistocht. In het Heilig Land heeft hij zijn kennis opgedaan van kruiden en andere geneesmiddelen. Toen hij in Syrië vertoefde, heeft hij bij een jonge weduwe zonder het te weten een zoon verwekt die hij later in Engeland nog tegen zal komen. Op deze manier heeft hij weet van hetgeen zich buiten de kloostermuren afspeelt. Ook de andere karakters zijn goed gekozen: Hugh Beringar, wiens zoon Cadfaels petekind is, abt Radulfus is streng maar rechtvaardig en prior Robert is een

aristocratisch en ascetisch type die het voortdurend betreurt dat hijzelf geen abt is. Zijn 'schaduw' sub-prior Jerome is een etterbak die niets liever doet dan mede-broeders verklikken om een of ander miniem vergrijp.

Tenslotte had men voor de verfilming voor televisie van dertien boeken voor de hoofdrol geen betere acteur kunnen vinden dan Sir Derek Jacobi, die midden jaren '70 al zeer bekend werd door zijn vertolking van keizer Claudius (naar de boeken *I Claudius* en *Claudius the God* van Robert Graves). Kortom, deze boeken en films beveel ik u aan!

Petty Bange (1950) is universitair docent bij de Afdeling Middeleeuwse Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Jac Geurts

Naar aanleiding van...

In deze rubriek zal in elk nummer een historicus nieuw licht werpen op een recente gebeurtenis. Ditmaal Jac Geurts over de verkiezing van Barack Obama tot president van de Verenigde Staten en over het veelgehoorde 'Change'.

"Change" als eeuwige slogan?

Op dinsdag 4 november 2008 schijnt de wereld veranderd te zijn. Het wonder, waarop zo velen hoopten, was geschied. De zwarte Democratische presidentskandidaat Barack Hussein Obama, was tot de 44e president van de Verenigde Staten gekozen. Ook Nederland werd door een golf van euforie getroffen. In het Kurhaus in Scheveningen liep D66-leider Alexander Pechtold met een 'big smile' door een zaal vol met nota bene rood, wit en blauwe ballonnen. Terwijl in de Verenigde Staten dominee Jesse Jackson de tranen de vrije loop liet, en zelfs de stoere militair Colin Powell duidelijk geëmotioneerd de verkiezingsuitslag bekeek, sprak in Scheveningen een tot tranen toe geroerde Staatssecretaris van Europese Zaken Frans Timmermans: "Dit kan de wereld echt veranderen. De verkiezing van Obama is het mooiste medicijn tegen cynisme". Ik vraag mij echter af welk gevoel op dat moment overheerste; de blijdschap dat voor het eerst in de geschiedenis een zwarte kandidaat tot president gekozen was en alles nu zou veranderen, of het feit dat de zittende president, George W. Bush niet opgevolgd werd door John McCain, die als een kloon van hem beschouwd werd; wat hij overigens zeker niet was.

Ik denk eerlijk gezegd het laatste. De opluchting over het vertrek van president Bush jr. overheerst heel duidelijk alle commentaren. Op zich niet vreemd, want de politieke plannen van de nieuwe president worden pas langzaam duidelijk. En er wordt heel wat van hem verwacht. Obama moet de redder van een natie worden die met twee oorlogen en een diepe financiële crisis worstelt: de Amerikaanse schatkist moet in het laatste kwart van 2008 ongeveer 550 miljard dollar lenen om de staat te laten draaien, meer dan het hele deficit van het jaar daarvoor. Tegelijkertijd moet de nieuwe president de verlamdende binnenlandse politieke polarisatie oplossen, de gezondheidszorg herstellen en de VS weer een plek teruggeven als baken van democratie en als anker van mensenrechten.

Wat hij in werkelijkheid kan veranderen is echter op dit moment niet echt duidelijk. Ik vrees dat het woord "Change" en de kreet "Yes, we can" zo vaak gebruikt zijn dat iedereen er in is gaan geloven. Obama is uitgegroeid, althans in de perceptie van velen, tot een soort goddelijke wereldredder, die alle proble-

men zou oplossen. Maar in hoeverre kunnen we verandering verwachten? Wat hoopten/hopen we eigenlijk.

En wat houdt die verandering tot nog toe in. Opvallend is dat de komende president voor zijn kabinet vooral op routiniers leunt. De chief of staff, Rahm Emanuel, werkte al voor president Clinton. Lawrence Summers van het zelfde laken en pak; hij wordt de nieuwe voorzitter van de Nationale Economische Raad (NEC). Obama lijkt te gokken op een team van hoogvliegers, en zeker geen ja-knikkers; sterke persoonlijkheden met standpunten, die lang niet altijd met de zijne overeenkomen. Maar als die allen de eerste viool willen gaan spelen, wat dan? En is Obama's verkiezingsbelofte aan de middenklasse om hen fiscaal te ontlasten wel haalbaar? Met een financieringstekort van meer dan 6,5% lijkt een ambitieus plan voor een nieuw zorgstelsel ook niet direct logisch. Hij lijkt er veel op dat Obama zijn kruit op dit terrein droog houdt met slechts vage uitspraken over grootse plannen tot het scheppen van banen en afbouwen van de staatsschuld. Begrijpelijk overigens, omdat hij nog geen enkele invloed op de wanhopige pogingen van president Bush en Minister van Financiën, Paulson, kan uitoefenen.

Ook op het gebied van de buitenlandse politiek lijken de plannen van Obama ook niet echt tot een 'Change' te leiden. Zijn Minister van Buitenlandse Zaken, overigens Hillary Clinton, zijn grote rivale tijdens de voorverkiezingen, is evenmin een 'duif'. Beiden willen weliswaar weg uit Irak, maar tegelijkertijd de oorlog tegen het terrorisme in Afghanistan intensiveren. Wat gaat dit voor Nederland betekenen, waar het parlement heeft besloten dat onze troepen in 2010 uit dat land teruggetrokken zullen worden? Weinig, zo vrees ik. Premier Peter-Jan Balkende heeft zeer onlangs immers zijn plechtige toezegging opengebroken en gezegd dat alle opties weer open zijn. "Change"? De vraag is of de euforie de Nederlanders geen parten heeft gespeeld. President-elect Obama heeft immers al tijdens de voorverkiezingen en later bij de presentatie van zijn buitenlandsteam benadrukt dat zijn streven erop gericht blijft om Amerika's militaire macht in stand te houden, alhoewel er meer ruimte zou zijn voor diplomatie en samenwerking.

De retoriek van "Change" is traditioneel geworden, en niet alleen voor veel van zijn buitenlandse aanhangers, maar ook voor de enthousiaste Amerikanen. De Verenigde Staten zijn in wezen een centrumrechts land, dat zeker in de huidige omstandigheden nauwelijks ruimte voor experimenten toelaat. Kan Obama het zo typisch Amerikaanse geloof in eigen kunnen, het bijna grenzenloze optimisme, weer herstellen? Of is Amerika's toenemende onzekerheid over werk, de gezondheidszorg, de pensioenen en het milieu zo groot geworden dat een toenemende instabiliteit zelfs niet door een groter overheidsactivisme gered zal kunnen worden? En laten we niet vergeten dat veel macht bij het Congres ligt en de meeste Afgevaardigden en Senatoren uiteindelijk hun huik laten hangen naar de wensen van hun kiezers, en daarom bijna elke federale poging om tot

oplossingen te komen, kunnen frustreren. Ook kan de vraag gesteld worden of Obama de verwachtingen van de zwarte kiezers, die nog altijd getraumatiseerd zijn door de herinneringen aan slavernij en de persoonlijke ervaringen aan racisme en discriminatie (luister naar Obama's dominee Jeremiah Wright) waar kunnen maken? Snelle verbeteringen lijken niet mogelijk.

Desondanks is het feit dat een zwarte kandidaat (een beetje vreemd, want zijn moeder was blank) president van Amerika wordt, op zich een wonder. Veertig jaar geleden verhinderden – vooral in het zuiden – een sterk racisme en segregatie nog elke verbetering van de zwarte bevolking. Dit is hoopvol voor andere minderheden, als Latino's en Aziaten. "Change" is mogelijk, maar dan wel binnen de mogelijkheden die het politieke centrum en de financiële mogelijkheden toelaten. De vraag is hoe effectief de nieuwe president kan optreden. Vaak is Obama's overwinning een zegen voor de wereld en de VS genoemd. Laten we het vooralsnog bij een zege, zonder –n, houden, en de hoop uitspreken dat na enige tijd zal blijken dat zijn presidentschap inderdaad ook een zegen, met –n, was.

Zelfs de politieke commentator Garrison Keillor laat zich meeslepen door de Obama euforie: "Let's all walk taller this fall, let's enjoy the afterglow of the elections", maar bedenk wel: "dreams hardly ever come true!" •

Jac Geurts (1948) is docent Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Verder is hij werkzaam als parttime docent bij de vakgroep Amerikanistiek en op de lerarenopleiding van de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.

Uit de ivoren toren

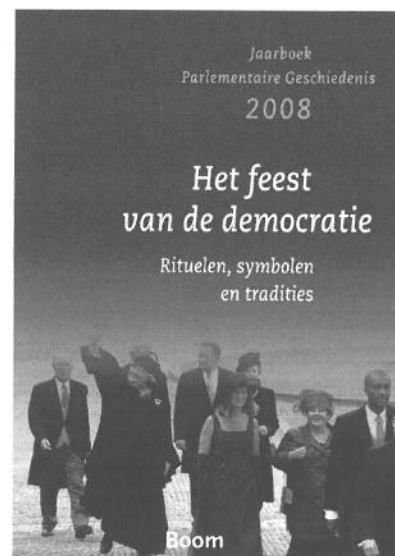
Deze rubriek informeert de ETVT-lezers over de veelzijdige activiteiten van de medewerkers van *Geschiedenis*, in de ivoren toren van de wetenschap, maar ook erbuiten. Naast korte nieuwsberichten krijgen bovendien een of twee medewerkers de gelegenheid om zichzelf voor te stellen: Dit keer Dolly verhoeven, die per 1 november als bijzonder hoogleraar met de leeropdracht "Geschiedenis van Nijmegen in het bijzonder de publieksgerichte aspecten" "in dienst van de Radboud Universiteit is getreden.

Nieuws

In het academische jaar 2009-2010 zal **Martijn Icks** met een beurs van de Niels Stensen Stichting naar de Universiteit van Heidelberg gaan, waar hij onder begeleiding van prof. dr. Christian Witschel een onderzoek zal beginnen naar karaktermoord op Romeinse keizers door middel van de (representaties van) rituelen.

In oktober 2008 is het proefschrift van **Martijn Icks**, *Images of Elagabalus*, in druk verschenen. Onder begeleiding van prof. De Blois (Oude Geschiedenis), prof. Moormann (Klassieke Archeologie) en prof. Levie (Algemene Literatuurwetenschappen) heeft hij onderzoek verricht naar de regering en machtsrepresentatie van de beruchte Romeinse keizer Elagabalus (218-222), alsmede naar diens voortleven in geschiedschrijving, kunst en literatuur van de oudheid tot heden. Op dit onderwerp is hij op 9 december gepromoveerd.

Van 15 tot 17 december organiseerde de projectgroep "Repertoires of Democracy" in Soeterbeeck een internationale conferentie met politicologen, filosofen en historici uit België, Engeland, Zweden en Zwitserland. Namens Politieke Geschiedenis verzorgden **Wim de Jong**, **Remieg Aerts**, **Joris Gijsenbergh** en **Wim van Meurs** lezingen over de thematiek van het NWO-programma "Omstreden Democratie".

Carla van Baalen, Anne Bos, Charlotte Brand, Carla Hoetink, Marij Leenders, Jasper Loots, Jan Ramakers en **Erie Tanja** van het CPG en/of Politieke Geschiedenis schreven een artikel voor het Jaarboek Parlementaire geschiedenis 2008. De bundel met de titel "Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities" werd op dinsdag 18 november in Den Haag overhandigd aan de voorzitter van de Tweede Kamer, Gerdi Verbeet.

Op 15 december promoveerde **Erika Manders** op het proefschrift *Coining Images of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193-284*. In haar dissertatie beschrijft zij patronen in de manieren waarop Romeinse keizers zich in de derde eeuw na Christus via rijksmunten, het belangrijkste communicatiemedium dat de heersers tot hun beschikking hadden, aan hun onderdanen presenteerden. Hiervoor heeft zij de boodschappen op 8227 derde-eeuwse munttypen geanalyseerd.

Op 16 oktober vond het traditionele tweejaarlijkse Louter Letterencongres plaats, dat dit jaar vanwege zijn tweede lustrum als speciaal thema 'De toekomst van het Letterenonderzoek' meekreeg. Maar liefst zes junior onderzoekers van de afdeling presenteerden in verschillende sessies hun onderzoek: **Inge Mennen**, **Robert-Jan Wille**, **Carla Hoetink**, **Wim de Jong**, **Chia-Chi Lin** en **Kirsten Hulsker**. De organisatie van de dag was mede in handen van Karin van Leeuwen.

Op 5 november hield de socialistische/sociaaldemocratische fractie van het Europese Parlement een expertmeeting over de problematische relatie tussen politiek en geschiedschrijving. **Wim van Meurs** verzorgde een van de lezingen over totalitarisme-theorie en comparatief onderzoek naar fascistische en communistische dictaturen.

Nathalie de Haan, **Martijn Eickhoff**, Marjan Schwegman vormen de redactie van een speciaal van het tijdschrift *Fragmenta. Journal of the Royal Netherlands Institute in Rome* (nr.2, 2008) over de conferentie gehouden op 21-22 februari 2007 op het Nederlands Instituut: Archaeology and National Identity in Italy and Europe 1800-1950. Proceedings of the International Round Table at the Royal Netherlands Institute.

•

Marit Monteiro publiceerde samen met Erik Borgman een bijdrage over katholicisme in de nieuwe editie van het *Handboek Religie in Nederland. Perspectief – overzicht – debat* (Zoetermeer 2008, pp 86-121). Het eerste exemplaar van HRiN is op 20 november in Den Haag aangeboden aan minister Ernst Hirsch Ballin tijdens de lancering van een nieuw expertisecentrum, Religie en Samenleving (ReS) door Forum, Instituut voor multiculturele ontwikkeling.

•

Gods Predikers: Dominicanen in Nederland (1795-2000) (Hilversum: Verloren, 2008) van **Marit Monteiro** is op 19 juni in het Erasmusgebouw onder grote belangstelling gepresenteerd. Eén van de eerste exemplaren is aangeboden aan de onderzoeksdirecteur HLCS, Eric Moormann.

•

Dit jaar viel **Peter Rietbergen** de eer te beurt om het essay voor het Thijm-Genootschap te schrijven: *Cultuurwegen, Cultuurwerelden: Europa en/in Eurazië* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2008). In dit boek wordt, vanuit drie perspectieven, gekeken naar de millennialange culturele interactie tussen "Europa" als de christelijke wereld en de wereld van heel Eurazië, waarin wortels voor veel culturen liggen.

•

Peter Rietbergen, *Stadhouders en Koningen: de Oranjes en de Nederlanders* (Amersfoort: Bekking, 2008). In dit boek wordt betoogd dat - ondanks een al vroeg in het leven geroepen mythe, die de Oranjes een centrale positie toekent in de identiteits- en natievorming van 'Nederland' - de opeenvolgende stadhouders en koningen uit de familie toch vooral gepoogd hebben hun eigen macht en rijkdom te vergroten, ook als dat tegen de 'belangen' van Nederland in ging. Het boek bestaat uit een algemeen, interpretatief essay en een reeks samenghangende biografieën van de Oranjes en hun echtgenotes.

Stel je voor... Dolly Verhoeven

Dat ik als historicus ooit terug zou keren naar de universiteit had ik eigenlijk niet verwacht. Na bijna vijftien jaar werken in de museumsector en als 'historisch ondernemer' was het aanbod van de Radboud Universiteit en de gemeente Nijmegen om aan de slag te gaan als bijzonder hoogleraar Geschiedenis van Nijmegen echter te mooi om af te wijzen. Vooral omdat in die functie het accent ligt op de vertaling van historische kennis naar een breed publiek. Want dat is precies waar ik mij de afgelopen vijftien jaar mee beziggehouden heb.

Eigenlijk begon het al eerder, tijdens mijn studie economische en sociale geschiedenis in Utrecht. De afstudeerscriptie die ik met een medestudente maakte over de inhoud van het katholieke onderwijs tussen 1900 en 1930

moest, vonden wij, zo breed mogelijk verspreid worden. We maakten er in eigen beheer een boekje van dat zowaar twee herdrukken beleefde – zij het in zeer bescheiden oplages. Na het afstuderen in 1987 kreeg ik de kans als aio aan de slag te gaan in een groot opgezet onderzoeksproject naar de Noord-Brabantse geschiedenis. Opnieuw verdiepte ik mij in het schoolwezen, ditmaal het openbaar en bijzonder onderwijs in de negentiende eeuw.

Na mijn promotie in 1994 verruilde ik de universiteit voor de museumwereld. Eerst in Utrecht, waar ik meewerkte aan een boek en tentoonstelling over deze stad tijdens de Tweede Wereldoorlog, en aan een boek over de Utrechtse stadsgeschiedenis. Daarna leidde het pad naar Apeldoorn. In het historisch museum aldaar, tegenwoordig onderdeel van museum CODA. Daar leerde ik als conservator in de praktijk de verschillende kanten van het vak: tentoonstellingen samenstellen en bijbehorende publicaties realiseren, maar ook zorgen voor publiciteit, educatief materiaal ontwikkelen en – zeker niet onbelangrijk – fondsen werven en budgetten beheer. Inhoudelijk betekende het voortdurend in nieuwe onderwerpen duiken, daar een verhaallijn uit distilleren en dat verhaal vervolgens op aansprekende wijze vertalen in beelden, voorwerpen en teksten.

In 2001 verliet ik het museum en begon een nieuw bestaan als ondernemer onder het motto 'geschiedenis tussen wetenschap en publiek'. Met mijn bureau Stora breidde ik de werkzaamheden uit naar het schrijven van boeken en het organiseren van grote cultuurhistorische festivals, zoals in 2006 over Gelderland tussen 1900 en 2000 en recent over religieus erfgoed onder de titel 'Geloven in Gelderland'. Haast meer nog dan in mijn museumtijd heb ik als ondernemer geleerd dat historische projecten alleen van de grond kunnen komen door het bundelen van krachten, bijvoorbeeld van vrijwilligers en professionals of van inhoudelijk specialisten en communicatie-experts. Het geeft mij energie aan dergelijke projecten vorm en inhoud te geven. Samen met collega's, studenten en partners in de stad hoop ik dat ook in Nijmegen te kunnen gaan doen. •

Maarten Hageman

Columni

Burgermansgeluk

Groots en meeslepend zou ons bestaan als historicus worden. We wisten het zeker, ook al waren we nog maar eerstejaars. Ons wachtte een geweldige toekomst in de geschiedenis.

Het begon in café *De Elegast* in de Grotestraat, dat al weer sinds jaar en dag *De Fiets* heet. We maakten er een vaste avond van, op dinsdag. Hoewel niemand het hardop zei, wisten we van elkaar dat onze avondjes eigenlijk ook bedoeld waren om de eenzaamheid te doorbreken. In die tijd had je nog maar nauwelijks colleges en na dagen staren op Palmer of Painter, op kale zolderkamertjes met bemoeizieke hospita's, schreeuwde heel je lichaam om contact. Bezoekjes bij lotgenoten waren zelfs zo deprimerend, dat we maar een vaste kroegavond in het leven riepen.

Nog nauwelijks waren we gewend aan alcohol, dus na een paar glazen bier deden we luidruchtig kond van de zojuist verworven inzichten. We buitelden over elkaar met scherpzinnigheden over geschiedenis en maatschappij. Aanvankelijk nog erg braaf, want we kwamen zonder uitzondering uit degelijke katholieke CDA-gezinnnetjes. Maar halverwege het eerste jaar druppelden de eerste maatschappijkritische ideeën door, met hier en daar al een vleugje marxisme. Alle clichés kloppen: eenmaal weg van pap en mam, werd je in dat rode Nijmegen snel een linkse intellectueel. Nou ja, dat vonden we dus zelf. Kleding, haar, dracht en boekenkast pasten zich vervolgens moeiteloos naar de verworven ideeën aan.

Echter, er was werk aan de winkel. De geschiedenis moest hoe dan ook worden herschreven. Een goed voorbeeld is de Tachtigjarige Oorlog die we op de middelbare school altijd voorgeschoteld hadden gekregen als nationale vrijheidstrijd of godsdienstconflict. Dat was onzin natuurlijk. Toen wij het licht eenmaal hadden gezien, wisten we beter: het ging om een klassenstrijd, waarin de opkomende burgerij zich losmaakte van haar feodale knevels.

En wij, op onze beurt, ontdeden ons ook van de knellende burgermanscultuur, wetend dat de klasseloze heilstaat weldra zijn intrede zou doen. Wij schudde onze burgermansveren af en hulden ons in de jas van de revolutionair. Met de groeten aan pap en mam.

Helaas wilde het met de liefde maar moeizaam lukken. Het verlangen naar die ene mooie meid, de parel in de klassenstrijd, alsook de eenzaamheid, bleef bestaan.

Met de liefde kwam het op den duur wel goed en die ene, alomvattende analyse van de Tachtigjarige Oorlog is er uiteindelijk ook gekomen. Nou ja, als promovendus denk je dat even echt, zeker na enkele welwillende recensies in kranten en vakliteratuur, maar na enige tijd herneemt het gewone leven zijn loop. Gezin, werk, auto, vakantiepark en rijtjeshuis, kortom het brave burgermansbestaan van je ouders heb je getrouw gekopieerd. Met je idealen belandt ook je baanbrekende boek ergens in een klein hoekje van je onderbewustzijn.

Soms duikt het boek weer ergens op. Mijn zoon moet op school een werkstuk maken, jawel, over de Tachtigjarige Oorlog. De lerares Geschiedenis heeft uit de schoolbibliotheek voor de nauwelijks geïnteresseerde pubers een aantal boeken geselecteerd. Mijn boek ligt er tussen. Mijn zoon weet mij te vertellen dat de lerares zelf ook gelezen blijkt te hebben, althans, ze is er een heel eind in gekomen.

"Kijk pap, behalve oma heeft nu nog iemand je wereldberoemde boek gelezen. Dat zijn er dus al twee. Om deze mooie dag niet voor je te verpesten, heb ik in de schoolbibliotheek maar niet de leengeschiedenis van deze bestseller opgezocht."

Als dat geen burgermansgeluk is.

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

Recensies

Stephan Mols, Olivier Hekster en Eric Moormann (eds.), **Romeinse decadentie: Pracht en praal in de Romeinse keizertijd** (Vantilt, Nijmegen 2008) 171 bladzijden, ISBN 978 90 77503 91 1

Nijmegen stond in 2008 bol van luxe en decadentie; er kon luxueus gewandeld worden tijdens de Vierdaagse, de universiteit wijdde in haar lustrumjaar een interdisciplinair congres aan het thema en de gemeente pakte uit met de slogan 'Beleef de luxe van Nijmegen!'. Aanleiding voor dit alles vormde de komst van de tentoonstelling 'Luxe en Decadentie: Leven aan de Romeinse Goudkust' naar het Valkhofmuseum. De tentoongestelde objecten waren afkomstig uit het archeologisch museum van Napels en vormden een vervolg op de eveneens zeer succesvolle tentoonstelling 'De Laatste Uren van Herculaneum' die in 2007 meer dan 120.000 bezoekers naar het museum trok.

In de bundel *Romeinse decadentie: Pracht en praal in de Romeinse keizertijd*, uitgegeven ter gelegenheid van de 85e Dies Natalis van de Radboud Universiteit en in samenhang met de tentoonstelling, buigen Nijmeegse oudheidkundigen zich over de vermeende weeldezucht van de Romeinen. De acht artikelen vormen samen een dwarsdoorsnede van hetgeen het Nijmeegs oudheidkundig onderzoek te bieden heeft; oudhistorici, archeologen en classici bieden ieder een eigen perspectief op het fascinerende vertoon van rijkdom dat ons uit de antieke bronnen is overgeleverd. Daar waar in de tentoonstelling de reflectie op deze overdaad wat in de schaduw blijft van het tentoonstellen ervan, is er in de bundel ruimschoots aandacht voor de wijze waarop luxe in de Romeinse keizertijd gepercipieerd en bekritiseerd werd.

Zo blijkt uit de bijdrage van Olivier Hekster over keizerlijke decadentie en de bijdrage van Eric Moormann over keizerlijke paleizen dat de manier waarop keizers hun macht en welvaart tentoonspriedden weldoordacht was en rekening hield met conservatieve sentimenten binnen de senatoriale elite van Rome. Met name Augustus maskeerde zijn oppermachtige positie met sobere gewoontes en een bescheiden woning. Latere keizers hadden heel wat minder moeite met uiterlijk vertoon en veroorloofden zich telkens grotere paleizen en exorbitante gewoonten. De grens tussen luxe en decadentie was echter dun. Er zijn legio beschuldigingen van *luxuria* (pronk- of weeldezucht) bekend uit de Romeinse literatuur en keizers die het te bont maakten konden rekenen op een vernietigende beoordeling van antieke biografen en historici. Deze luxekritiek is echter op haar beurt een typisch voorbeeld van een *topos*, een literaire gemeenplaats die niet zozeer verwijst naar algemeen gedeelde opvattingen, maar naar het oordeel van een kleine schrijvende elite die met de bijtende kritiek doelbewust karaktermoord pleegde op zogenaamde 'slechte keizers'.

Louis van den Hengel en Nathalie de Haan bespreken in hun artikelen respectievelijk de gladiatorenspelen en de Romeinse badcultuur, beiden vormen van praalvertoon waar ook het grote publiek, zij het kortstondig, van mee kon genieten. In de amfiteaters en baden toonden de keizers – maar ook andere welgestelden in samenleving – hun *liberalitas* (vrijgevigheid) en etaleerden tegelijkertijd de reikwijdte van hun macht. Ook hier was er kritiek, maar de Haan laat mooi zien dat de auteurs die de badcultuur bekritiseerden er zelf waarschijnlijk volop gebruik van maakten. Het is jammer dat Van den Hengels bijdrage zich vooral concentreert rond de perceptie van geweld tijdens de gladiatorenspelen. Dat levert weliswaar een reeks aan smeulige anekdotes op én een mooie analyse van de symbolische functie van de verschillende onderdelen van de *munera* (spelen), maar laat een belangrijke vraag onbeantwoord: werd behalve de wreedheid nooit de geldverslindende pracht van gladiatorenspelen ter discussie gesteld?

De bijdrage van Floris Overduin roept op tot relativering: Griekstalige auteurs als Aelianus en Athenaeus die in de keizertijd schreven, waren blijkbaar niet dusdanig gechoqueerd door de Romeinse misstanden dat ze het de moeite waard vonden er veel aandacht aan te besteden in hun werk. Liever illustreerden zij luxe aan de hand van voorbeelden uit de veel oudere, expliciet Griekse traditie. Overduin geeft terecht aan dat de verwijzing naar oudere verhalen wel degelijk ook een reflectie op de eigen tijd in zich bergt. Desondanks rijst de vraag in hoeverre ons begrip van Romeinse decadentie daadwerkelijk gescherpt wordt door een bespreking van Griekse auteurs die – zoals Overduin zelf erkent (p. 100, 106, 114) daar niet of nauwelijks contemporaine voorbeelden van noemen. Mijns inziens zou een bijdrage over een wat explicietere literaire luxekritiek in deze bundel zeer welkom zijn geweest – zo komt het beroemde 'diner van Trimalchio' uit Petronius' *Satyricon* met al zijn dubbelzinnigheden slechts zijdelings ter sprake.

De studies van Vincent Hunink en Sible de Blaauw vormen een interessant tweeluik. Hunink bespreekt het in moderne ogen bijna vermakelijke fanatisme waarmee de vroegchristelijke schrijvers Tertullianus en Prudentius de heidense weeldezucht te lijf gaan. Vooral de tirades van Tertullianus lijken een radicale breuk met de heidense traditie in te houden. Zelfs het verven van wol is verderfelijk; als dat Zijn bedoeling was had Hij immers wel blauwe of paarse schapen geboren laten worden. (Tertullianus, *De cultu feminarum* 1.8.2). Toch getuigt juist de noodzaak tot dergelijke vermaningen van de blijvende aantrekkingskracht van weelde, óók onder christenen. De Blaauw signaleert in zijn artikel over vroegchristelijke kerkbouw iets soortgelijks. Weliswaar bestond er onder vroege christenen felle kritiek op heidense idolatrie en de daarmee onlosmakelijk verbonden decadentie, maar dat weerhield de eerste 'christelijke' keizer Constantijn en zijn opvolgers er niet van royale schenkingen te doen aan kerken, waarmee deze zodanig rijk konden worden ingericht dat ze allerminst onderdeden voor hun heidense voorgangers. Ook hier bleef de scheiding tussen luxueuze waardigheid en protserige decadentie delicaat; een potentieel conflict dat in de latere kerkgeschiedenis nog dikwijls tot uiting zou komen.

Martijn Icks besluit de bundel met een bijdrage over de keizer Heliogabalus – door de eeuwen heen hét toonbeeld van wellust en decadentie. Uit Icks' bespreking van het *nachleben* van de keizer blijkt echter dat zelfs een door en door negatieve waardering aan verandering onderhevig kan zijn. Afhankelijk van plaats en tijd wordt Heliogabalus zijn Oosterse afkomst, zijn decadente spilzucht of zijn compromitterende seksuele gedrag verweten. De meer recente voorbeelden die Icks aanhaalt zijn intrigerend; het blijkt dat in de huidige individualistische samenleving Heliogabalus juist om zijn onconformistische gedrag bewonderd wordt.

De artikelen in *Romeinse Decadentie* scheppen een veelzijdig beeld van de Romeinse omgang met, en waardering van weelde en overvloed. De lezer kan zich verkneukelen over een schat aan vermakelijke voorbeelden, maar de auteurs reiken tevens de nodige achtergronden aan om deze in een breder perspectief de plaatsen. Toegegeven; voor wie reeds bekend is met het Nijmeegs oudheidkundig onderzoek bevatten niet alle bijdragen evenveel nieuws. Toch is het juist de bundeling van specialisaties, bronnen en perspectieven die het boek zijn meerwaarde geeft; de veelzijdigheid van de hedendaagse *Altertumswissenschaft* op zijn best.

Rianne Hermans (1984) volgt de researchmaster Historische Wetenschappen en specialiseert zich in Oude Geschiedenis. Momenteel werkt zij aan een scriptie over de Romeinse godin Juno. In het voorjaar vertrekt zij naar Rome, waar haar interesse voor het beheer en behoud van oudheidkundig erfgoed zich vertaalt in een stage aan het Nederlands Instituut.

Remco Ensel, **Alleen tijdens kantooruren. Kleine cultuurgeschiedenis van het kantoorleven** (Van Tilt, Nijmegen 2008) 176 bladzijden, ISBN 978 90 77503 89 8

"Dieses Hinundher wird immer ärger. Im Bureau genüge ich äußerlich meinen Pflichten, meinen inneren Pflichten aber nicht, und jede nicht-erfüllte innere Pflicht wird zu einem Unglück, das sich aus mir nicht mehr rührt," zo schreef de Tsjechische schrijver Franz Kafka in 1911 in zijn dagboek. De Tsjechische schrijver bleef 's-Nachts op om te werken aan zijn korte verhalen en romans. In het dagelijks leven was hij medewerker van de *Arbeiter-Unfall-Versicherungs-Anstalt* für das Königreich Böhmen. Als ambtenaar hielp hij daar de basis te leggen voor de moderne verzorgingsstaat. Deze dienst had namelijk als opdracht een verzekeringsstelsel voor arbeiders, die onder andere in levensgevaarlijke mijnen in het Boheemse hooggebergte werkten, vorm te geven.

Afgezien van een aantal dienstreizen en cursussen leverde dat echter vooral veel kantoorwerk op. Kafka was een gewaardeerd medewerker, maar zelf beleefde hij geen plezier aan de domme regelmaat van de kantoorarbeid. Hij droomde van een onafhankelijk bestaan als schrijver, maar tegenover zijn omgeving durfde hij dat niet door te zetten. Het kantoorleven inspireerde hem vooral tot angst-aanjagende surrealistische beschrijvingen van het bureaucratische monster van de moderne tijd, onder andere in *Der Prozess* en *Das Schloss*.

Kafka's ontsappingsdrang is een treffend voorbeeld van het onbehagen dat gepaard gaat met de opkomst van de moderniteit. De minst tot de verbeelding sprekende verbeelding van die moderniteit is het kantoor. En juist daarover heeft Remco Ensel een klein boek geschreven, dat vanwege zijn prozaïsche onderwerpskeuze in eerste instantie exotisch aandoet. Bij nadere beschouwing blijkt hij een fenomeen te pakken te hebben waar een aantal kernelementen van onze moderne cultuur in samenkomen. De witteboordencultuur, die tijdens de negentiende eeuw een steeds grotere opmars zou beleven dankzij het opbouwen van de moderne bureaucratie en het kapitalisme, bepaalt zeker in een diensteneconomie als de Nederlandse het dagelijkse leven van meer dan de helft van de beroepsbevolking.

Remco Ensel geeft in de inleiding van het boek aan dat hij naar een verbinding heeft gezocht van sociale wetenschap en literatuur. Dat heeft geresulteerd in een veelzijdige analyse van het fenomeen kantoor. Steeds hanteert hij twee perspectieven. Enerzijds laat hij zien hoe de sociale ontwikkeling, die tot uiting komt in de verkantoorisering van arbeid, met bijbehorende architectonische ontwikkeling en revolutionaire technologie, een disciplinerend effect heeft op de individuele employee of Angestellte. Anderzijds beschrijft hij hoe de kantoorwoning zoekt naar uitwegen uit dit keurslijf, vooral door middel van literatuur, en hoe vanuit de wetenschap de opkomst van de bureaucratische kantoorrevolutie wordt geanalyseerd.

Onvermijdelijk is hierbij de associatie met een van de uitvinders van de sociologie, Max Weber. Deze bouwde zijn analyse van de moderne maatschappij, met haar positieve en negatieve aspecten, op aan de hand van de bureaucratie en het kantoor. De winst die zij opleverde in termen van efficiëntie had volgens hem haar keerzijde in de anonieme macht die de bureaucratie ook opleverde. Ensel begint nog iets eerder, bij Karl Marx, om vervolgens de twee andere vaders van de sociale wetenschap, Tönnies en Durkheim, ook te bespreken. In vogelvlucht bespreekt Ensel hun kritiek op de januskop van de moderne samenleving: efficiëntie leidt onvermijdelijk ook tot vervreemding. Weber was hierover een stuk minder pessimistisch dan zijn voorgangers. Ook hij zag schaduwzijden aan het moderniseringsproces; de gesalarieerde official was daarvan echter niet het grote voorbeeld. Echt fundamenteel werd de intellectuele kritiek op het kantoorleven pas in de twintigste eeuw, vooral bij de Frankfurter Schule, en bij de analyse van de kantoorwerker als Schreibrat: Adolf Eichmann werd de verzinnebeelding van het dodelijk efficiënte conformisme dat de bureaucratie had opgeleverd.

Ensel heeft haast want in kort bestek wil hij meerdere perspectieven op het fenomeen van het kantoor aan de orde laten komen. Het meest op dreef raakt hij als hij de kunstzinnige verwerking van de ontsappingsstrategieën beschrijft die voor mensen als Kafka, J.F.H. Grönloh (Nescio) en Voskuil de manier waren om hun bestaan draaglijk te houden. Naast deze 'usual suspects' komen ook auteurs als Gogol, Sinclair Lewis en Balzac aan de orde, wier kantoorromans tot hun minder bekende oeuvre behoren, en wordt De stille kracht van Couperus als een kritiek op de ambtelijke psyche geanalyseerd. Voor velen bleef de ambitie van een literaire carrière steken in dagdromen, vele anderen behoorden tot wat Ensel juist noemt de 'geheimschrijvers', zoals Nescio, Voskuil, en ook Gogol. Zij schreven hun frustraties van zich af, vaak op magisch-realistische manier, soms juist op een hyperrealistische manier, zoals bij Voskuil.

De filosoof Peter Sloterdijk stelt dat de wezenlijke vraag niet is: 'wie is de mens', alswel de vraag 'waar is de mens?' Het antwoord van Remco Ensel lijkt te zijn: in een kantoor. Die ruimte onderging in de afgelopen anderhalve eeuw substantiële wijzigingen, die terug te lezen zijn in de inrichting en architectuur van kantoorgebouwen. Snel en onderhoudend analyseert Ensel ook in dit hoofdstuk de ingrijpende veranderingen op dit gebied. Modernistische architecten als Berlage, Frank Lloyd Wright en Mies van der Rohe gaven gestalte aan een naar de toekomst gerichte verwerking van de materialistische samenleving die aan het ontstaan was. Disciplinerend en hiërarchische machtsverhoudingen kwamen in de inrichting tot uiting, nog het meest pregnant in de verhoogde positie van waaruit de leidinggevende zijn ondergeschikten kon overzien. Hierin kwam tijdens de jaren zestig en zeventig een veelzeggende cultuurhistorische wijziging door de invoering van bijvoorbeeld kantooreilanden, wat het gevoel ontleed te worden, 'vernederd of hij naakt was uitgekleed' (Bordewijk) verminderde. De nadruk kwam te liggen op taakverdeling en samenwerking.

Het is nog niet alles. Ensel gaat in op machtsuitoefening met behulp van de gehate prikklok, omgangsvormen op het kantoor, waarvan het onpersoonlijke karakter frustrerend werkt, wat het meest hilarisch en pijnlijk naar voren komt tijdens de vergadering, en de ambities van de kantoorliefhebbers. Hier analyseert hij sterk hoe een witteboordenbaan binnen de klassensamenleving een manier was om op zijn minst in eigen ogen toe te treden tot de middenklasse, waarvan men nooit wist of deze nu geslaagd was. Het almaar uitdijende witteboordenproletariaat stelde bovendien de marxistische maatschappijanalyse voor grote problemen. De conclusie kon geen andere zijn dan dat de kantoorwerker zichzelf voor de gek hield: hij leefde in een vals klassenbewustzijn, dat hem was ingefluisterd door een bourgeois samenleving die hem deed geloven dat sociale stijging mogelijk was. Daarnaast wordt aan de hand van een aantal iets eigentijdse voorbeelden zoals *The office*, *Fight Club* en *Debiteuren crediteuren* ingegaan op de mannelijkheidscultuur die op welhaast ieder kantoor heerst, op de manier waarop het glazen plafond voor de kantoorvrouw functioneert. En wat te doen met de onvermijdelijke pendant van het kantoorleven, de vrije tijd?

Alleen tijdens kantooruren is een veelzijdige en intelligente analyse van een cruciaal kenmerk van onze samenleving. Voor een ieder die wel eens op een kantoor gewerkt heeft biedt het talloze herkenningspunten. Ensel heeft juist door zijn onderwerp van verschillende zijden te benaderen een rijk geschaakt beeld gegeven van de ontwikkeling van de kantoorcultuur. Door de kleine ruimte die hij zichzelf heeft toebedeeld kan hij niet overal evenver de diepte in, ook omdat hij een enorme hoeveelheid auteurs, films en denkers de revue laat passeren. Dat hij er toch in geslaagd is de kantoorlaaf van allerlei kanten anatomisch te ontleden, is een grote prestatie.

Wim de Jong is junioronderzoeker aan de afdeling politieke geschiedenis van de Radboud Universiteit te Nijmegen, waar hij werkt aan een proefschrift over de democratische cultuur van de jaren zeventig.

Jan Willem Brouwer en Jan Ramakers (red.), Regeren zonder rood. Het kabinet-De Quay 1959-1963 (Boom, Amsterdam 2007) 488 bladzijden, ISBN 978 90 8506 354 4

Gewoon een bijzonder kabinet

Regeren zonder rood. Het kabinet-De Quay 1959-1963 is de jongste loot aan de stam van de serie 'Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945' die het Nijmeegse Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) al ruim dertig jaar verzorgt. Enigszins gechargeerd zou je kunnen zeggen dat het boek de basis legde voor de succesvolle biografie van Dries van Agt. Dat boek van de hand van drie CPG-medewerkers verscheen enkele maanden na *Regeren zonder rood*. Het is mogelijk gemaakt naar aanleiding van een forse koerswijziging van het CPG zelf. Tot de verschijning van het deel over het kabinet-Drees III streefde het CPG in zijn beschrijving van de naoorlogse kabinetten naar volledigheid. Geen enkel wetje of parlementair debatje ontsnapte aan het oog van de noeste werkers van het CPG. Het resultaat was letterlijk indrukwekkend, maar ook nauwelijks te tillen. Bovendien hoopte het aantal te beschrijven kabinetten zich op, omdat de tijd tussen het verschijnen van de delen beduidend langer was dan de gemiddelde zittingsperiode van een kabinet. Maar vanaf Drees III ging het roer radicaal om. Sindsdien richt het CPG zich in de beschrijving van de naoorlogse kabinetten op de 'politieke analyse van een kabinetsperiode' en op de 'spanningsvolle momenten' (p. 9-10). Dat was een wijs besluit en het levert blijkbaar ook de nodige ruimte op om andere projecten uit te voeren. Het boek over Van Agt is daarvan het zoveelste bewijs, na eerdere publicaties over onder andere Sicco Mansholt en Piet de Jong.

Toch is dat absoluut niet de enige verdienste van *Regeren zonder rood*. Het boek is – zeker voor een naslagwerk – met vaart en duidelijk met plezier geschreven. Het biedt in minder dan 400 pagina's tekst een goed overzicht van de hoofdrolspelers en de politieke en parlementaire cultuur uit die dagen. Hooguit bevat het boek voor kenners van de periode weinig nieuws en kun je twisten over de vraag of de gemaakte keuzes niet al te rigide zijn. Dat gevoel becroop mij vooral bij de beschrijving van de Algemene Bijstandswet van de minister van Maatschappelijk Werk, Marga Klompé. Daaraan wijden de auteurs niet veel meer dan één pagina in het hoofdstuk over 'Lopende en onomstreden zaken'. Dat is gezien de maatschappelijke betekenis van deze wet erg mager. In de Kamer kreeg Klompé brede steun voor haar wetsvoorstel en er was inderdaad geen sprake van politieke spanning. Vandaar dat de auteurs er weinig aandacht aan besteden. Maar dat wil nog niet zeggen dat er niet veel over gediscussieerd is, vooral in de boezem van het kabinet. Mij lijkt dat een wat uitgebreidere beschrijving in het hoofdstuk over het sociaal-economisch beleid niet zou hebben misstaan. Dat zou ook meer recht hebben gedaan aan de passie en het doorzettingsvermogen van Klompé. Niet voor niets noemde minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns haar eens 'Onze Lieve Vrouwe van eeuwigdurende bijstand'. Al had die kwalificatie zeker ook betrekking op de neiging van Klompé om zich in de ministerraad met alles te bemoeien, zeker met het buitenlands beleid.

Het kabinet-de Quay markeert een cesuur in de naoorlogse parlementaire geschiedenis van Nederland. Voor het eerst sinds 1945 zat de PvdA niet in het kabinet. De 'jaren van tucht en ascese' (Hans Blom) waren voorbij en aan de soberheid van de wederopbouwjaren kwam een einde. Geholpen door een hoogconjunctuur, bouwde het kabinet-De Quay in hoog tempo verder aan de verzorgingsstaat. Dat is ook precies de reden waarom de auteurs aan het einde van hun boek vaststellen dat er feitelijk geen sprake was van een breuk met het Drees-tijdperk. Op die conclusie valt weinig af te dingen. Het kabinet-De Quay was een 'gewoon' kabinet. Ondanks alle retoriek over liberalisering van bijvoorbeeld de loonpolitiek en het woningbouwbeleid slaagde de ministersploeg er niet in om op deze punten een trendbreuk te bewerkstelligen. 'De smalle marges van de politiek lieten ook toen al kennelijk geen radicale koerswijzigingen toe', aldus de auteurs (p. 380).

Een gewoon kabinet dus, maar in een paar opzichten ook bijzonder. Al was het alleen maar omdat het vier toekomstige premiers herbergde (Marijnen, Cals, Zijlstra en De Jong) en twee spraakmakende en beeldbepalende toekomstige fractieleiders: Schmelzer (KVP) en Toxopeus (VVD). Je zou dus kunnen zeggen dat het kabinet-De Quay als kraamkamer heeft gefungeerd voor een groot aantal politieke zwaargewichten. En dat in een periode – de tweede bijzonderheid – waarin de Nederlandse politiek afscheid nam van een generatie fractievoorzitters die het beeld na de Tweede Wereldoorlog had bepaald. De 'uittocht der gladiatoren' noemen de auteurs dat naar een bekende spotprent uit die tijd (p. 77). Oud (VVD), Romme (KVP), Burger (PvdA) Bruins Slot (ARP), Tilanus (CHU), De Groot (CPN) – al deze mastodonten in eigen kring betrokken tijdens

de zittingsperiode van het kabinet of zouden na de verkiezingen van 1963 niet in de Kamer terugkeren. De langstzittende man, SGP-fractieleider ds. Zandt, Kamerlid sinds 1925 (!), stierf in het harnas in 1961. Deze wisseling van de wacht verklaart voor een deel ook een derde bijzonderheid: de enorme populariteit van de minister-president, Jan de Quay (KVP). In veel opzichten was hij een antipoliticus met een grote persoonlijke afkeer van het politieke bedrijf. En al groeide hij gedurende de zittingsperiode van het kabinet onmiskenbaar in zijn rol, leuk is hij het nooit gaan vinden. Hij had 'een diep verlangen om te gaan' vertrouwde hij een journalist vlak voor de verkiezingen van 1963 toe. Een paar dagen later boekte de KVP met 50 zetels de beste uitslag uit haar bestaan en was het overduidelijk dat dit succes voor een groot deel op het conto van de premier kon worden bijgeschreven. Desondanks liet hij zich uiteindelijk niet vermurwen om bij te tekenen.

De 'prestatie' waardoor het kabinet De-Quay echter vooral bekend zal blijven is de afronding van de kwestie Nieuw-Guinea in de zomer van 1962. De aanhalingstekens om het woord prestatie staan er niet voor niets. Want het was meer ondanks, dan dankzij de inspanningen van het kabinet dat dit probleem de wereld uit werd geholpen. Bij de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in 1949 was Nieuw-Guinea uitgezonderd, omdat alleen op die manier de benodigde tweederde meerderheid zijn goedkeuring aan het akkoord met Indonesië zou geven. Van de afgesproken onderhandelingen over de status van dit gebied kwam vervolgens niet veel terecht. Daardoor verslechterden de verhoudingen tussen Nederland en zijn voormalige kolonie in een hoog tempo. En zo werd Nieuw-Guinea in de jaren vijftig 'in de ijskast gezet', terwijl de bilaterale verhoudingen verhardden. Met die erfenis kreeg het kabinet-De Quay te maken. De beschrijving die Jan Willem Brouwer van deze kwestie geeft, laat zich lezen als een Griekse tragedie. Het 'zelfbeschikkingsrecht van de Papea's' werd gaandeweg verabsoluteerd en het kabinet draaide daar in steeds kleiner wordende rondjes omheen. Dat kwam door de militaire druk van Indonesië en de diplomatieke druk die met name de Verenigde Staten uitoefenden. Ondertussen stapelde de Nederlandse regering de ene inschattingfout op de andere. Overigens stelt Brouwer terecht vast dat Luns, ondanks zijn afkeer van de Indonesische leider Soekarno, niet de grootste 'havik' in het kabinet was toen het onvermijdelijke dichterbij kwam. In hun eindconclusie komen de auteurs verder tot het oordeel dat er ook op dit punt nauwelijks sprake is van een cesuur met de kabinetten-Drees. Dat zal zo zijn, maar ik waag wel te betwijfelen of de meest betrokken politici het daarmee achteraf eens zouden zijn geweest. Voor hen was de zomer van 1962 een uiterst emotionele periode die zij niet licht zouden vergeten.

Regeren zonder rood beschrijft een gewoon kabinet dat net als elk kabinet af en toe tegen de grenzen van zijn mogelijkheden oploopt. Tegelijkertijd krijgt ieder kabinet een aantal bijzondere momenten en ontwikkelingen voor de kiezen en juist die maken publicaties als deze waardevol en de moeite waard om te lezen. Het is daarom te hopen dat het CPG voortvarend verder gaat op

de ingeslagen weg. En wie weet worden we binnenkort verrast met een studie over de totstandkoming van de Bijstandswet, of nog mooier: een biografie van Marga Klompé. •

Jan Walravens studeerde van 1985 tot 1991 Nieuwste Geschiedenis in Nijmegen. Sinds 2001 werkt hij op het ministerie van Verkeer en Waterstaat, eerst als speechschrijver en momenteel als coördinator communicatieprojecten.